

T. C
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

İMAM KURTUBÎ'DE ESKATOLOJİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Münevver GÜDENDEDE

BURSA 2020

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI**

İMAM KURTUBÎ'DE ESKATOLOJİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Münevver GÜDENDEDE

Danışman:

Doç. Dr. Ulvi Murat KILAVUZ

BURSA 2020

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Kelâm Bilim Dalı'nda 701023024 numaralı **Münevver GÜDENDEDE**'nin hazırladığı "**İmam Kurtubî'de Eskatoloji**" isimli Yüksek Lisans çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 14/01/2020 günü, 10:00/11.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı/başarısız olduğuna oybirliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

Üyeler

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

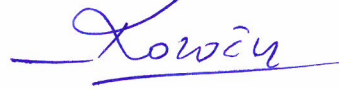
Doç. Dr. Ulvi Murat KILAVUZ

Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Orhan Şener KOLOĞLU

Bursa Uludağ Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Kadir GÖMBEYAZ

Kocaeli Üniversitesi

14/01/2020

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans olarak sunduğum “İmam Kurtubi’de Eskatoloji” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza
/01/2020

Adı Soyadı: Münevver GÜDENDEDE
Öğrenci No: 701723024
Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri
Programı: Kelâm Yüksek Lisans
Statüsü: Y.Lisans Doktora

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ BÖLÜM BAŞKANLIĞI'NA

Tarih:13/01/2020

Tez Başlığı/Konusu: **İmam Kurtubî'de Eskatoloji**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası b) Giriş c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam **89** sayfalık kısmına ilişkin, 23/12/2019 tarihinde şahsım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtremeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **%5**'tir.

Uygulanan filtremeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar dahil
- 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporuna Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Tarih ve İmza

13/01/2020

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: Münevver GÜDENDEDE

Öğrenci No: 701723024

Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimler

Programı: Kelâm

Statüsü: Yüksek Lisans

Danışman:

Doç. Dr. Ulvi Murat KILAVUZ

Tarih:

13/01/2020

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Münevver GÜDENDEDE
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Kelâm
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: ix: .../01/2020
Tez Danışmanı	: Ulvi Murat KILAVUZ

İMAM KURTUBÎ'DE ESKATOLOJİ

Kelâmın “*sem‘iyyât*” olarak bilinen kısmında yer alan ölüm, ölüm ötesi ve ölüm ötesine ilişkin fiten/melâhim ile eşrâtü’s-saat başlıkları, gaybî alana tekabül eden muhtevaya sahip olduğundan ancak nakil yoluyla haklarında bilgi sahibi olunabilmektedir. Hem sübût hem delâlet yönünden kesinlik ifade eden naslarda geçen ve bu özellikleri hasebiyle itikâdî bağlayıcılık taşıyan mezkûr başlıklar, aynı zamanda İslâm dininin naklî ilimleri tarafından sıkça ele alınmış ve birden fazla disiplinin şekillendirdiği hususlar haline gelmiştir. Bu bağlamda bir tefsîr âlimi olarak temayüz eden Kurtubî’nin, kelâm kapsamındaki bu konular hakkında kaleme aldığı hacimli eseri *Kitâbü’t-Tezkire* incelenmeye değerdir. Ayrıca Kurtubî’nin fikhî anlamda öne çıkan tefsîri *el-Câmi‘ li ahkâmi’l-Kur‘ân* da ilgili bahislere kısmen kaynak teşkil etmektedir.

Bu çalışmada, Kurtubî’nin konuyla ilgili görüşleri, eskatoloji üst başlığıyla bir giriş ve üç bölüm halinde incelenmiştir. Giriş kısmında İmam Kurtubî’nin; hayatı, hocaları, öğrencileri ve eserleri, birinci bölümde Kurtubî’nin ölüm ve kabir hayatına dair meselelere, ikinci bölümde fiten/melâhim kabîlindeki olaylara ve kıyâmet alâmetlerine, son bölümde ise kıyâmet esnasında meydana gelecek hadiseler ve âhîret ahvâline dair görüşleri ele alınmıştır. Bu minvalde çalışma; âyetler, hadîsler, tartışmalı noktalarda Ehl-i Sünnet ile Mu‘tezile ekollerinin söylemleri ve İmam Kurtubî’nin kanaatleri çerçevesinde tasvir edilmiştir. Sonuç olarak tefsîr ilminde derinleştiği bilinen Kurtubî’nin, *Kitâbü’t-Tezkire*’sinde kelâm ilminde üzerinde fazla durulmayan bazı husuları detaylı bir şekilde ele alış tarzıyla kelâmcılardan ayrıştığı, bazı tartışmalı noktalarda ise kelâm metodu doğrultusunda bir yaklaşım sergilediği ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kurtubî, ölüm, kıyâmet, Cennet, Cehennem

ABSTRACT

Name and Surname : Münevver GÜDENDEDE
University : Uludag University
Institute : Social Science Institution
Master of Science : Basic Islamic Sciences
Science Fellow : Kalam
Degree Awarded : M.A.
Page Number : ix+ 93
Degree Date : .... /01/2020
Supervisor (s) : Ulvi Murat KILAVUZ

ESCHATOLOGY IN IMAM QURTUBI

In the part of the Kalam known as “*sem‘ıyyât*”, the titles of death, posthumous; fitan/malahim and signs of doomsday, have the contents corresponding to the unseen field, they can only be informed about them by transport. The abovementioned titles, which are mentioned in the expressions of certainty in terms of both proven and indication, and that have these features because of their faithful binding, have also been frequently addressed by the transcendental sciences of Islam and have become shaped by more than one discipline. In this context, the voluminous work of Qurtubî, written by a tafsir scholar about this topics within the kalam, *al-Tadhkirah* is worthy of examination. Furthermore, the tafsir of Qurtubi, that is featured in the fiqh, *al-Jami‘li Ahkam al-Qur’an* is also partly a source of the related bets.

In this study, the opinions of Imam Qurtubi on the subject are examined in an introduction and three chapters with the top title of eschatology. In the introduction part, the life, teachers, students and works of Imam Qurtubî; in the first part, Qurtubi's views on the issues of death and grave, in the second part, his views on the issues of fitan/malahim and signs of doomsday, and in the last part, his views on the issues of doomsday and the Hereafter will be discussed. In this way; verses, hadiths, the controversial points of the Ahl-i Sunnah and Mutazila schools are described in the framework of the discourse of Imam Qurtubi. As a result, it is revealed that Qurtubî, which is known to be deepened in the science of tafsir, differentiates it from the kalam in detail by discussing some issues that are not emphasized in the science of kalam in *al-Tadhkirah*; and in controversial points, it has been revealed that it exhibits an approach thar requires theology method.

Keywords: Qurtubi, death, doomsday, Hell, Heaven

ÖNSÖZ

Kelâm ilmi, İslâm düşüncesinin inanç sistemini inşa eden ilim olarak kabul görmektedir; kendi içerisinde ise genel itibariyle ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'iyât şeklinde üçlü bir tasnife tabi tutulmuştur. Çalışmamızın konusunu oluşturan ölüm, ölüm ötesi ve ölüm ötesiyle ilintili içeriğe sahip fiten/melâhim ile eşrâtü's-saat, sem'iyât nevinden mevzular olarak göze çarpmaktadır. Hem akıl yürütmeden hem de nakilden beslenen bir özelliği haiz olan kelâm ilminde, sem'iyâtın ağırlıklı olarak nakille teşekkül ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Zira mahiyeti itibariyle bu alan, aklın ve duyuların sınırlarını aşmaktadır.

Zikri geçen konular, haberler yoluyla inşa edilmeleri dolayısıyla hadîs ve tefsîr ilimlerinin de sahasına girmektedir ve bu ilimlerin ilgilileri tarafından kendi ilim gelenekleri doğrultusunda tahlil edilmiştir. İmam Kurtubî ve eseri *Kitâbü't-Tezkire* bu durumun örneklerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Çalışmamızda, sözü edilen konular eskatoloji başlığı altında, kelâmî tartışmalar bağlamında ve aynı zamanda bir tefsîr âlimi penceresinden ele alınacaktır. Daha önce İmam Kurtubî'nin tefsîr ilmi açısından değerlendirildiği çalışmalar yapılmıştır. Necati Tetik tarafından 2009 yılında hazırlanan "*Kurtubî Tefsiri'nde Kıvâat Olgusu*" isimli çalışma ile Ahmet Özbay tarafından 2003 yılında kaleme alınan "*Kurtubi Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an*" isimli çalışma bu minvalde zikredilmelidir. Keza *Kitâbü't-Tezkire*'deki bazı rivâyetlerin hadîs ilmi kapsamında incelendiğine de rastlanmaktadır. Ahmet Oğuz'a ait, "*Kurtubî'nin 'et-Tezkire bi Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire' Adlı Eseri Bağlamında Kabir Hayatı ile İlgili Hadislerin İncelenmesi*" adlı yüksek lisans tezi bunun örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada ise üzerinde durulacak olan, Kurtubî'nin itikâdî kimliği ve kelâm açısından konumudur.

Çalışmamın başından sonuna kadar desteğini her daim hissettiren, büyük bir titizlikle tezimi inceleyen, ayrıca lisans eğitim dönemimden itibaren bana rehber olan saygıdeğer danışmanım Doç. Dr. Ulvi Murat KILAVUZ'a, konu belirleme aşamasından başlayarak tez süreci boyunca katkılarını esirgemeyen ve kelâma yönelmeme önemli ölçüde tesir eden muhterem hocam Prof. Dr. Orhan Şener KOLOĞLU'na, bu bağlamda ilim hayatıma dokunan tüm hocalarıma, tezimi kaleme alırken motivasyonumu yüksek tutmama ve tempolu bir biçimde çalışmama vesile olan kıymetli dostum Öğr. Gör. Ecemnur TOPCU'ya, her ihtiyaç anımda akademik birikimiyle bana yol gösteren değerli meslektaşım Arş. Gör. Aslıhan KUŞÇUOĞLU'na teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak en büyük teşekkürü, hayatımın her döneminde koşulsuzca beni destekleyen ve bugüne ulaşmam için büyük emek sarf eden sevgili aileme sunarım.

Ve billâhi't-tevfik...

Münevver GÜDENDEDE

BURSA- 2020

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖLÜM VE KABİR HAYATI

1. ÖLÜM	13
1.1. Ölüm Öncesi.....	14
1.2. Ölüm Evresi.....	17
1.3. Ölüm Sonrası	21
2. KABİR HAYATI	24
2.1. Sorgu Öncesi Kabir Ahvâli	24
2.2. Kabir Sorgusu.....	25
2.3. Kabirde Karşılık Görme Safhası	28
2.3.1. Kabir Azabı.....	29
2.3.2. Kabir Nimeti	35

İKİNCİ BÖLÜM

FİTEN/MELÂHİM VE EŞRÂTÜ'S-SAAT

1. FİTEN VE MELÂHİM.....	37
1.1. Fitne Kapsamındaki Olayların Tarihsel Süreci	38
1.2. Fitne Hakkında Bazı Konular.....	43
1.3. Melâhim Kapsamındaki Olaylar.....	46
2. EŞRÂTÜ'S-SAAT	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİYÂMET VE ÂHİRET

1. KİYÂMET.....	55
1.1. Sûr'a Üfürülüş	55
1.2. Birinci Üfürüş ile İkinci Üfürüş Arasındaki Süreç.....	57
2. ÂHİRET	61
2.1. Ba's.....	61

2.2. Haşir	66
2.2.1. Havz	70
2.2.2. Mîzân	70
2.2.3. Amel Defteri	72
2.2.4. Sırat	73
2.3. Cennet-Cehennem	75
2.3.1. Cennet ve Cehennem'in Özellikleri	75
2.3.2. Cennet ve Cehennem Halklarının Özellikleri	80
SONUÇ	83
KAYNAKÇA	86

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.y	Adı geçen yer
A.Ü.İ.F.D.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b	bin, ibn
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
İFAV	M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
KADER	Kelâm Araştırmaları Dergisi
K.S.Ü.İ.F.D.	K.Maraş Sütçü İmam Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi
md	madde
M.Ü.İ.F.D.	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s.	Sayfa
S.	Sayı
s.a.s.	Sallallâhu aleyhi ve sellem
nşr.	Neşreden
thk.	Tahkik eden
t.s.	Basım tarihi yok
vb.	Ve benzeri

GİRİŞ

1. İMAM KURTUBÎ'NİN HAYATI

Nisbeleri ile birlikte tam adı Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelüsî el-Kurtubî'dir.¹ Künyesi Ebû Abdullah'tır. Kaynaklarda Kurtubî'nin doğum tarihiyle ilgili net bir bilgi bulunmamakla birlikte hicrî altıncı yüzyıl sonu veya yedinci yüzyıl başında, Muvahhidîn Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde (515/1140-667/1269) Kurtuba'da doğduğu ve hayatının ilk kısımlarını burada geçirdiği ifade edilir.² Doğum tarihinin tam olarak belli olmamasının sebebi, döneminde vefat tarihleri konusunda gösterilen özenin doğum tarihleri için gösterilmemesidir; onun yaşadığı dönemde yaşayan herkesin durumu aynıdır.³

Kaynaklarda ailesi ile ilgili de detaylı bilgiye rastlanmamaktadır; fakat bilindiği kadarıyla mütevazî bir hayata ve aileye sahiptir. Babası çiftçilikle geçinen bir kimsedir ve 627/1230 yılında Hıristiyan İspanyalılar tarafından gerçekleştirilen bir saldırıda öldürülmüştür.⁴ Kurtubî bu olaya kendi tefsîrinde, Âl-î İmrân Sûresi'nin 169. âyetini tefsîr ederken şu şekilde yer verir:

Toplumun biri evlerindeyken ve habersiz durumda bulunurlarken düşman onlara sabah vakti baskın yapsa ve onlardan bir kısmını öldürse, bu öldürülenlerin hükmü savaş meydanında öldürülenlerinki gibi mi olur, yoksa diğer ölülerinki gibi mi? Bu durum Kurtuba'da iken –Allah oraya tekrar döndürsün- bizim başımıza geldi. 627 yılında, Ramazan ayının üçüncü sabahında insanlar tarlalarında işlerine dalmış çalışırken düşman saldırdı, hem öldürdüler hem esir aldılar. Öldürülenlerden biri de babamdı.⁵

Kurtubî babasının öldürüldüğü bu tarihe kadar onun koruması ve gözetiminde yaşamıştır.⁶ Gençlik yıllarında çömlek yapımında kullanılan toprak taşımacılığı yaparak ailenin geçimine yardımcı olduğu bilinmektedir. Nitekim kendisi, Makbere-i Yehud

---

¹ Hasan Mahmûd Selmân, *el-İmâmu'l-Kurtubî Şeyh'u Eimmeti'l-Müfessirin*, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1993, s. 11.

² Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm, "el-Ta'rîf bi 'asri'l-müellif", *Kitâbü't-Tezkire bi ahvâli'l-mevtâ ve ümûri'l-âhire*, mlf. Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelüsî el-Kurtubî, Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 2000, s. 13.

³ Selmân, *a.g.e.*, s. 14.

⁴ Tayyar Altıkulaç, "Kurtubî", *DİA*, 2002, XXVI, s.455.

⁵ Selmân, *a.g.e.*, s.15.

⁶ a.y.

isimli kabristandan Kurtuba dışına toprak taşıdıklarını ifade etmektedir.⁷

Hayatı boyunca çeşitli hastalıklar ve sıkıntılar geçirmiştir.⁸ Evlendiği bilinmemektedir fakat nerede ve ne zaman evlendiği net değildir. İki oğlu olmuştur; büyük oğlunun adı Abdullah'tır, bu aynı zamanda ona künyesini veren oğludur. Küçük oğlunun adı ise Şihâbüddîn'dir. Şihâbüddîn babasından icazet almış ve rivâyetlerde bulunmuştur.⁹ Hayatının yaklaşık 40 yıllık dilimini Kurtuba'da geçiren¹⁰ İmam Kurtubî, hicri 633 yılında Kurtuba'nın Hıristiyanlar tarafından ele geçirilmesinin ardından Mısır'a gitmiş, hayatının kalan kısmını Mısır'da tamamlayarak 9 Şevval 671/30 Nisân 1273 tarihinde Mısır'da vefat etmiştir. Kurtubî'nin kabri Nil'in doğusunda bulunan Munye'de bulunmaktadır, kabrine ziyaret ve teberrük amacıyla gidilmektedir.¹¹

Kurtubî'nin şahsiyeti ile ilgili ifade edilenlere göre Allah'ın salih kullarından biriydi; ilim ve irfan sahibi, takvalı, dünyaya karşı zâhid, kendisini ilgilendiren âhiret meseleleriyle meşgul olan, vaktini Allah'a yönelme, ibadet ve kitap yazmayla dolduran bir kimseydi.¹² İşleri külfet hâline getirmekten imtina ederdi, her zaman tek bir elbiseyle dolaşır ve başında takke olurdu.¹³ Fakat sonradan takke giymeyi bırakmış olması muhtemeldir. Bunun iki sebebinden ilki külfetten uzak durmayı tercih eden tavrı, ikincisi ise ailesi üzerinde etkin olan toplumunun sarık takmayı bırakma tavrına uyma isteği olabilir.¹⁴ Onun dünyaya karşı zahid duruşu mutedil bir çizgidedir; tamamen dünyadan el etek çekme, dünya işlerinden yüz çevirme ve dünya nimetlerinden mahrum kalma şeklinde değildir. Hatta zühd konusunda aşırı giden bazı sûfileri eleştirir.

İmam Kurtubî aynı zamanda tevazu ve cesaret sahibi bir kimseydi.¹⁵ Onun cesur ve sağlam duruşundan bahseden bir anekdota göre; İmam Kurtubî ile Şihâbüddîn el-

⁷ Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm, *a.g.e.*, s. 27.

⁸ Miftâh es-Senûsi Bel'am, *el-Kurtubî: Hayâtühû, Âsârûhu'l-İlmiyye ve Menhecühû fi't-tefsîr*, Bingazi: Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye, 1998, s. 88.

⁹ Bel'am, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁰ Arif Gezer, "Endülüs'lü Müfessir Kurtubî, Dönemi ve Şöhret Bulma Süreci", *İSTEM*, S.14 (2009), s. 337.

¹¹ El-Kasabî Mahmut Zelat, *el-Kurtubî ve Menhecühû fi't-tefsîr*, Beyrut: el-Merkezü'l-Ârabî li's-Sekâfe ve'l-Ulûm, t.s., s. 30.

¹² Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, II, s.69; Ebû Muhammed Bedrüddîn Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Ferhûn el- Ya'merî, *ed-Dîbâcû'l-müzheb fi ma'rifeti 'âyân-i 'ulemâ'il-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr, Kâhire: Dâru't-Türâs, II, s. 308-309.

¹³ a.y.

¹⁴ Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁵ Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm, *a.g.e.*, s. 28-29.

Karafi¹⁶ isimli âlim, Feyyum isimli şehre gitmek üzere birlikte seyahate çıkmıştı. Vardıkları yerde keşfe çıktıklarında dikkatlerini bir mekân çekti, insanlardan biri oranın cin topluluğu tarafından mamur edildiğini söyleyip oraya girmemeleri konusunda ikazda bulundu. Mekâna yerleştiklerinde bağırarak bir keçinin sesini duydular. Bu bağırma sesleri tekrar tekrar duyuldu. Bunun üzerine el-Karafi'nin beti benzi attı ve kuvveti kesildi. Sonra kapı açıldı, keçinin kafası oradan çıktı ve keçi yine bağırmaya başladı. Durum karşısında Karafi korkudan eridi. Kurtubî ise keçinin kafasına doğru yönelip iki boynuzundan tuttu, euzu besmele çekerek Yûnus Sûresi'nin 60. âyetini okudu.¹⁷ Kurtubî ile ilgili verilen bu bilgilerden hareketle, onun ilmi derinliğin yanı sıra ahlaki bir ayrıcalık ve fazîlete sahip olduğunu söylemek mümkündür. Tüm bu ahlâkî davranışlarını oluştururken ve irşat yapmaya çalışırken ölçüsü dinin belirlediği sınırlar olmuş, her zaman buna uygun davranmaya gayret etmiş ve bunu tavsiye etmiştir.¹⁸

İmam Kurtubî'nin ilmî kişiliği hakkında fikir sahibi olabilmek için öncelikle hayatını geçirdiği iki yer, Endülüs ve Mısır'daki ilmi durum ve gidişata göz atmak gerekmektedir. Endülüs, kültürel açıdan son derece zengin bir coğrafyadır. Onun yaşadığı dönemde, siyasi anlamda var olan karışıklık ve çalkantıya rağmen, genel olarak Endülüs, özel olarak ise Kurtuba ilmî hayatın canlı olduğu yerlerdir; Muvahhidin Devleti'nin kurucusu olan Muhammed b. Tûmert, ilim ile edebiyata ihtimam gösteren ve teşvik eden bir şahsiyet olarak öne çıkmaktadır.¹⁹ Muvahhidin Devleti, selefi konumunda bulunan Murâbit devletinin baskıcı ve özgürlük kısıtlayıcı politikasının aksine bir tutum sergilemiştir. Murâbit döneminde öğrenilmesi ve öğretilmesi yasak olan Gazâlî felsefesi, Muvahhidler zamanında serbestliğe kavuşmuş; ayrıca okunması mahzûrlu görülen kitapların okunması konusunda da serbestlik tanınmıştır.²⁰ Böylece çeşitli ilim ve sanat dallarında ilerleme kaydedilmiştir. Bu dönemde görülen bir diğer gelişme; ziraat, sınaat ve ticaret alanlarında parlak noktaya ulaşılmasıdır.²¹ Sonuç olarak Muvahhidler, Endülüs'ün medeniyet hâline gelmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Bazı âlimler tarafından Kurtuba'nın, Endülüs'ün temel direği, mihranı, en önemli

---

¹⁶ Tam adı Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Mısrî el-Karafi olan, Mâlikî fıkıh ve usûl-i fıkıh âlimidir. Vefat tarihi 684/1285, vefat yeri ise Kahire'dir.

¹⁷ Bu anekdot için bkz. Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm, *a.g.e.*, s. 29-30.

¹⁸ Beşir Eryarsoy, *İmam Kurtubî: Hayatı, Eserleri, Tefsiri ve Tesiri*, 3. b., İstanbul: Buruc Yayınları, 2005, s. 27.

¹⁹ Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm, *a.g.e.*, s. 21.

²⁰ Yusuf Eşbâh, *Târîhü'l-Endülüs fi 'ahdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, 2. b., Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1996, II, s. 251.

²¹ a.y.

bölgesi, ana yerleşim yeri olduğu söylenmiştir.²² Aynı şekilde Kurtuba halifelerin ikâmet ettiği, hem Hıristiyanlık hem de İslâm için ev sahipliği yapmış, ilmin merkezi hâline gelmiş, Ehl-i Sünnet düşüncesinin temel alındığı bir şehirdir.²³

Kurtubî'nin Mısır'a gidiş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, kendi tefsîrinde verdiği bir anekdot tahmin yapmayı mümkün kılmaktadır. İsrâ Sûresi'nin 45. âyetini²⁴ tefsîr ederken şunları anlatır:

Memleketimiz Endülüs'te, Kurtuba'ya bağlı Mensur isimli kalede başımdan şöyle bir olay geçti: Ben düşmanın önünden kaçarken düşmandan başka bir kenara çekildim. Fazla zaman geçmedi ki iki atlı beni takip etmek üzere yola çıktı. O sırada ben açık bir yerde oturur vaziyeteydim, beni gizleyip örtecek herhangi bir şey de yoktu. Yasin Sûresi'nin ilk kısmını ve Kur'ân'dan başka bazı yerleri okudum. Bunun üzerine yanımdan geçtiler, sonra da geldikleri yerden geri döndüler. Bu arada onlardan biri diğerine, “Bu Diyeblo'dur.” diyordu. Bununla kastettiği şeytandı. Allah onların basiretlerini köreltti, böylece beni göremediler. Bunun için Allah Teâlâ'ya pek çok kez hamd olsun.²⁵

Mahmut Zelat'ın belirttiğine göre Kurtubî bu kaleye bazı hocalarıyla görüşmek, bir işini halletmek, yakınına ziyaret etmek veya buna benzer bir durum için girmiş, çıkmak istediği sırada düşmanın takibine maruz kalmış, fakat Allah'ın yardımıyla kurtulmuş ve Kurtuba'ya sağ sâlim dönmüştür.²⁶ Kurtuba'nın 633/1235 yılında düşürülmesinden hareketle, İmam Kurtubî'nin Mısır'a gelişinin daha sonraki bir zamana rastlayamayacağı çıkarımında bulunmak mümkündür; çünkü Kurtuba'nın düşmesiyle, orada bulunan herkes memleketlerinden ayrıлып başka yerlere göç etmiştir.²⁷

İmam Kurtubî Mısır'a göç ettiği zaman, Mısır'da Eyyübîler'in hâkimiyet sürdüğü döneme tekâbül etmektedir. Bu devlet kendi dönemi içinde bölgenin en güçlü sîyâsî, askerî ve ekonomik güçlerinden biri olmuştur.²⁸ Ayrıca Eyyübîler, Muvahhidin

²² Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkârî et-Tilimsânî el-Fâsî, *Neşfu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-râtib ve zikru vezîrihâ Lisânü'd-dîn İbn'l-Hatîb*, 2.b., Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, II, 2012, s. 7.

²³ a.y.

²⁴ Âyetin meali şöyledir: “*Sen Kur'ân'ı okuduğun zaman, seninle âhirete inanmayanlar arasına gizli bir perde çekeriz.*” Bu âyet, Leheb Sûresi nâzil olduğu zaman, Ebû Leheb'in karısı Ümmü Cemîl'in avuçlarına taşlar doldurarak Hz. Peygamber'in (s.a.s) peşine düşmesi, fakat Hz. Peygamber (s.a.s) tarafından mezkûr âyetin okunması sonucunda Ümmü Cemîl'in onu görememesi bağlamında nazil olmuştur.

²⁵ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh b. el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelüsi Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân ve'l mübeyyin limâ tezammenehû mine's-Sünne ve âyi'l-furkân*, X, neş. Hişâm Semir el-Buhârî, Riyad: Dâru Alemlî'l-Kütüb, 2003, s. 270.

²⁶ Zelat, a.g.e., s. 20.

²⁷ Zelat, a.y.

²⁸ Adnan Adıgüzel, “12. Yüzyıl Sonlarında Eyyübîler-Muvahhidler Devleti İlişkileri”, *JILSES*, C.3,

Devleti'ne komşu olmuş ve iki devlet arasında sıkı bir ilişki ve iletişim hâsil olmuştur.²⁹ Eyyübîler dönemi de tıpkı Muvahhid dönemi gibi ilmî faaliyetlerin yoğun şekilde sürdürüldüğü, çeşitli alanlarda ilerleme kaydedilen bir dönem olarak göze çarpar.

Kurtubî hem Kurtuba'da hem de Mısır'da bulunduğu süre boyunca ilmî faaliyetlerine devam etmiş ve oldukça şöhret sahibi bir âlim olarak temâyüz etmiştir. Bundan dolayı el-Kurtubî nisbesi mutlak olarak zikredildiği zaman akla gelen ilk isim olmuştur.³⁰ İmam Kurtubî'nin ilmi kişiliği ile ilgili nakledilenlere bakıldığında; tüm çabasını ilim, tahsil ve tasnife vermiş bir şahsiyet olduğu, bundan dolayı hem kendisi hem de eserleri ilim erbabı tarafından övgü aldığı bilgilerine rastlanmaktadır.³¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* isimli eserinde, "Allâme Ebû Abdillah el-Ensârî el-Hazrecîel-Kurtubî, çok yönlü ve ilimde derya bir imamdır. Onun, ilmi kuşatıcılığının çokluğuna ve faziletinin bolluğuna delalet eden faydalı eserleri vardır."³² beyânında bulunmaktadır.

2. İmam Kurtubî'nin Hocaları

Rabî' b. Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân b. Rabî' el-Eş'ârî

Bu şahıs Endülüs'teki hocalarındandır. Kurtubî, tefsîrinde babasının ölümünden bahsettiği yerde bu hocasını da zikretmektedir.³³

Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Kaysî el-Kurtubî

İbn Ebî Hucece olarak bilinmektedir. Kurtubî, tefsîrinin çeşitli yerlerinde bu hocasından söz eder.³⁴ Kıraat, hadis, nahiv ve fıkıh ilimlerinde oldukça derin bir âlimdir.³⁵

İbn Revvâc

Tam ismi Zâfir b. Ali b. Fütuh b. Hüseyin el-Ezdî el-Kuraşî el-İskenderî el-Mâlikî el-Cevşenî'dir. Bazı kaynaklarda İmam Kurtubî'nin bu zattan ders aldığı bilgisine

---

S.2(2017), s. 220.

²⁹ İki devlet arasındaki bu ilişki ve iletişim için bkz. Adnan Adıgüzel, a.g.m., s. 221-223.

³⁰ Selmân, a.g.e., s. 14.

³¹ Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm, a.g.e., s. 33.

³² Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-â'lâm*, 2.b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1990, L, s. 75.

³³ Kurtubî, a.g.e., IV, s. 272.

³⁴ Kurtubî, a.g.e., IV, s. 272; VIII, s. 297.

³⁵ Bel'am, a.g.e., s. 108.

rastlanmaktadır.³⁶ İbn Revvâc hadis ve fıkıh bilginidir.³⁷

Allâme Bahaüddîn Ebü'l Hasen Ali b. Hibetullah

Tam ismi Bahaüddîn Ebü'l Hasen Ali b. Hibetullah b. Selâme b. el-Müslim b. Ali el-Lahmî el-Mısrî eş-Şâfiî'dir. Muhaddistir, İmam Kurtubî'nin hadis aldığı âlimlerdendir; aynı zamanda fıkıh ve kıraat âlimidir. İbn Cümmezzî olarak bilinmektedir.³⁸

Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm Ebü'l-Abbâs el-Ensârî el-Endelüsî el-Kurtubî

Mâlikî mezhebine mensup âlimlerdendir, İbnü'l-Müzeppen olarak bilinmektedir.³⁹ Fıkıh alanında derinleşmiştir, ayrıca diğer âlimlerce tanınan bir isimdir.⁴⁰

Sadrüddîn Ebû Ali el-Hasan ed-Dımaşkî

Tam ismi Sadrüddîn Ebû Ali el-Hasan b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Amr el-Kuraşî et-Teymî en-Nisâbûrî ed-Dımaşkî şeklindedir. Seyyah bir âlim ve imamdır. İmam Kurtubî'nin *Tezkire*'sinde ondan rivâyet edilmiş bir hadis bulunmaktadır.⁴¹

Abdülazîm b. Abdülkavî b. Abdullah b. Selâme b. Sa'd El-Münzirî

Hâfız el-Münzirî olarak bilinmektedir. Hadîs ilminin otorite isimleri arasındadır. *Et-Terğîb ve't-Terhîb* isimli eseriyle şöhret bulmuştur.⁴²

Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ali b. Hâlefu'l-Kûfî

Bu âlim ile ilgili fazla bilgiye rastlanmamaktadır.

İmam Ebû Muhammed Abdülmü'tî

Bu âlimin tam ismi şu şekildedir: Ebû Muhammed Abdülmü'tî b. Mahmûd b.

³⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, II, s. 70; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976, s. 92.

³⁷ Zelat, *a.g.e.*, s. 23.

³⁸ Selmân, *a.g.e.*, s. 80-81.

³⁹ İbn Ferhûn, *a.g.e.*, s. 240.

⁴⁰ a. y.

⁴¹ Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm, *a.g.e.*, s. 37.

⁴² a.y.

Abdülmu'ti el-Lahmî el-İskenderânî.⁴³

I.3. İmam Kurtubî'nin Öğrencileri

Şihâbüddîn Ahmed

Şihabüddîn Ahmed İmam Kurtubî'nin oğludur, aynı zamanda en önemli öğrencisidir. Kurtubî'den icâzetle rivâyette bulunduğu bilinmektedir. Hem dînî ilimlere hem de fennî ilimlere hâkim olduğu ifade edilmiştir.⁴⁴

Ebû Ca'fer b. ez-Zübeyr el-Gırnâtî

Tam ismi Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zübeyr b. Muhammed b. İbrâhîm b. ez-Zübeyr b. Âsım es-Sekafî el-Âsımî el-Gırnâtî'dir. Kıraat ve hadis âlimidir.⁴⁵

Ebû Bekir el-Meymûnî

Fıkıh bilginidir, Mâlikî mezhebine mensuptur. Ayrıca zühd sahibi bir şahıstır.⁴⁶

İsmâil el-Horastânî

Bu kişi ile ilgili fazla bilgiye rastlanmamaktadır.

Setricî

Tam ismi Ziyâüddîn Ahmed b. Ebi's-Suûd b. Ebi el-Meâlî el-Bağdâdî'dir. İmam Kurtubî Setricî'ye münâvele yoluyla *Kitâbü't-Tezkire*'sinin icâzetini vermiştir.⁴⁷ İmam Kurtubî'nin öğrencileri burada zikredilenlerden ibaret olmamakla birlikte, hakkında bilgiye ulaşılan öğrencileri burada zikredilenlerle sınırlı kalmıştır.

I.4. İmam Kurtubî'nin Eserleri

el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân

Tam ismi şöyledir: *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân limâ tezamenêhû Mine's-Sünne ve*

⁴³ Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm, a.g.e., s. 38.

⁴⁴ Selmân, a.g.e., s. 91.

⁴⁵ a. y.

⁴⁶ Selmân, a.g.e., s. 93.

⁴⁷ Selmân, a.g.e., s. 94.

âyi'l-Kur'ân. İmam Kurtubî'nin tefsîr sahasında telif ettiği eser olup tüm eserleri içerisinde en hacimli, aynı zamanda en çok rağbet edilen eserdir. Eser, ahkâm âyetleri üzerinde fazlaca durduğundan fikhî bir tefsîr olarak öne çıkmakla birlikte Kur'ân'ın başından sonuna tefsîrini içermektedir. İbn Ferhûn el-Câmi'den bahsederken onun tefsîrlerin en üstünü, fayda sağlama açısından en büyüğü olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸ Bu tefsîrde genellikle kıssa ve tarihlere yer verilmemiş, bunun yerine Kur'ân ahkâmına ve delillerin istinbâtına ağırlık verilmiş, ayrıca kıraat, i'râb, nâsîh ve mensûh konuları zikredilmiştir.⁴⁹ İmam Kurtubî *el-Câmi*'de dirâyet metodunu ihmal etmemenin yanında rivâyet tarîkine ağırlık verir.⁵⁰ O, kendisini bu tefsîri yazmaya götüren durumu şöyle açıklar:

“Allah'ın kitabından, Sünnet'ten ve farzdan bağımsız olarak şer'î ilimlerin tamamını içinde bulunduran ve semanın emin kişisi tarafından arzın emin kişisine indirilen kitap olduğundan dolayı, ömrüm boyunca onunla iştiğal etmeyi ve tüm çabamı bu uğurda harcamayı uygun gördüm.”⁵¹

İmam Kurtubî tefsîrini kaleme alırken yer verdiği sözleri sözü söyleyene, hadisleri de musannifine nispet etmeye özen göstermiştir; çünkü onun nazarında böyle yapmak ilmin bereketli hâle gelmesini sağlamaktadır.⁵² *El-Câmi*'nin pek çok baskısı mevcuttur, ayrıca Beşir Eryarsoy tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

Kitâbü't-Tezkire bi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire

İmam Kurtubî'nin, tefsîrinden sonraki en önemli eseridir. Adından anlaşılacağı üzere eser, ölüm ve âhiret hâlleriyle ilgili ve müstakil olarak kaleme alınmıştır. *Et-Tezkire*'nin baş kısmında, âhirete îmânın Allah'a îmân ile olan sıkı bağlantısına gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerekse Sünnet'te yer verildiğine, âhirete îmân konusunun en önemli îmân meselelerinden biri olduğuna vurgu yapılmıştır.⁵³ Kurtubî kitabın içeriğinde; ölüm bahsiyle başlayarak cenaze ve defin, kabir hayatı, sûra üfürülüş, sûra üfürülüşle yaşanacak kıyâmet halleri, ba's, haşir, amel defteri, havz, mîzân, Allah'ın insanlarla aracısız konuşması, sırat, âhiretteki tabakalar, Cennet ve Cehennem gibi konuları ele

⁴⁸ İbn Ferhûn, a.g.e., II, s. 309.

⁴⁹ a.y.

⁵⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1988, II, s. 118.

⁵¹ Kurtubî, *Câmi*, s. 7.

⁵² Kurtubî, a.g.e., s. 8.

⁵³ Sâdık b. Muhammed b. İbrâhim, a.g.e., s. 5.

almıştır, kitap fiten ve melâhim konuları ile kıyâmet şartları hakkındaki bilgilerle son bulmaktadır.

et-Tezkire'nin mukaddimesinde, İmam Kurtubî hem kitabı yazmaktaki gayesini hem de eseri kaleme alırken kullandığı metodu şu şekilde ifade etmektedir:

Nefsim için bir hatırlatma, ölümünden sonra da sâlih amel olsun diye ölüm, ölümlerin hâlleri, haşır, neşir, cennet, cehennem, fiten ve kıyâmet alametlerini ele alan bir kitap yazmayı uygun gördüm. Bu kitabı, rivâyette bulunduğum veya görüş ortaya koyduğum her noktada ümmetin imamlarının ve güvenilir âlimlerinin kitaplarında naklettikleriyle yazdım. İnşallah sen de naklettiğim her şeyi açık bir şekilde sahibine nispet ettiğimi göreceksin. Kitabı bablara ayırdım; ayrıca her bir babın ardına bir veya birkaç fasıl koydum. Bu fasıllarda, ihtiyaç hasıl olduğunda garîb lafızları beyan ettik, hadisleri derinlemesine açıkladık, müşkil lafızları aydınlığa kavuşturduk. Bu şekilde kitabın faydasının kâmil ve sağladığı menfaatin büyük olmasını amaçladık.⁵⁴

Kitabın çeşitli baskıları vardır. Örneğin ilk olarak Kahire'de, Ahmed Hicâzî Sekkâ tahkikiyle ve bir ciltte iki bölüm olarak basılmıştır; ancak bu baskının bazı hatalı yönleri vardır.⁵⁵ Daha sonra Seyyid el-Cümeylî tahkikiyle Beyrut ve Kahire'de basılmıştır, bu baskı ise iki cilt hâlinindedir. En kapsamlı baskı Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm tahkiki ve tahririyle, üç cilt hâlinde Riyad'da; en güncel baskı ise Fevvâz Ahmed Sümerli tahkikiyle, 2005 yılında Beyrut'ta yapılmıştır.⁵⁶

Et-Tezkire için şerh ve ihtisâr da yapılmıştır. İmam Suyûtî tarafından *Şerhu's-sudûr fi şerh-i hâli'l-mevtâ fi'l-kubûr* ismiyle şerhedilen kitabın birkaç adet de muhtasarı bulunmaktadır. Biri Abdülvehhâb eş-Şa'rânî tarafından *Muhtasaru Tezkireti'l-Kurtubî* ismiyle yapılmıştır, bu muhtasar hem Hasan Tahsin Emiroğlu hem de Halil Günaydın tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bir diğer muhtasar, *Yevmü'l-fevzi'l-ekber* ismiyle M. İbrâhîm Sâdık'a aittir. *Et-Tezkiretü'l-fâhire fi ahvâli'l-âhire* isimli muhtasarın sahibi ise Muhammed b. Ali es-Sühaymî'dir.

Et-Tizkâr fi efdali'l-ekzâr

İmam Kurtubî'nin Kur'ân-ı Kerîm'i konu edindiği eserdir. Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili telif edilen çeşitli kitaplar bulunsa da *et-Tizkâr* diğer eserlere nazaran daha kapsamlıdır,

⁵⁴ Kurtubî, *a.g.e.*, s. 109-110.

⁵⁵ Selmân, *a.g.e.*, s. 129.

⁵⁶ Ahmet Oğuz, Kurtubî'nin *et-Tezkire* Adlı Eseri Bağlamında Kabir Hayatı İle İlgili Hadislerin İncelenmesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 89.

diğer kitapların içermediğı bilgileri içerir.⁵⁷ Eser 40 bab olarak düzenlenmiş olup Kur'ân-ı Kerîm'in ve onunla ilgili konuların detaylı olarak ele alınmasıyla öne çıkmaktadır. Bu başlıklardan bazıları şunlardır: Kur'ân'ın tenzîli, isimleri, sûre ve âyetlerinin tertibi, Kur'ân'ın diğer indirilen kitaplara üstünlüğü, Kur'ân ehlinin riâyet etmesi gereken edep kuralları, içinde Kur'ân okunan evin aydınlanması. Bu eserin mukaddimesinde, İmam Kurtubî'nin Kur'an okumayı amellerin en üstünü olarak vassfettiğı⁵⁸ ve kitabı telif etme gayesi ile ilgili şunları ifade ettiğı geçmektedir:

“Sünnet'te Kur'ân'ın faziletine delalet eden rivâyetler de olunca; ben de Kur'ân'ın, onu okuyanın, ona kulak verenin ve onunla amel edenin üstünlüğünü ve saygınlığını ihtiva eden veciz bir kitap yazmayı uygun buldum.”⁵⁹

El-İ'lâm bimâ fi dîni'n-Nesârâ mine'l-mefâsid ve'l-evhâm

Tam ismi şu şekildedir: El-İ'lâm bimâ fi dini'n-Nesârâ mine'l-mefâsid ve'l-evhâm ve izhâru mehâsini dini'l-İslâm isbâtu nübüvveti nebiyyinâ Muhammed aleyhi's-salât ve's-Selâm. Adından anlaşılacağı üzere kitap, Hıristiyanlığın çelişkileri yanında İslâm dininin güzel yönlerini ortaya çıkarmak ve Hz. Muhammed'in (s.a.s.) peygamberliğini ispat etmek gayesiyle yazılmıştır. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından neşredilmiş olup Faiz Saîd Salih tarafından eserin tahkik edilmesiyle bir doktora çalışması yapılmıştır.

El-İ'lâm fi ma'rifeti mevlidi'l-Mustafa aleyhi's-salât ve's-selam

İmam Kurtubî'nin bu eseri Hz. Muhammed'in (s.a.s.) doğumunu konu almaktadır. Eserin bir nüshası “el-İ'lâm fi Ma'rifeti Mevlidi'l-Mustafa Aleyhi's-Selâm” adıyla Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.⁶⁰

Kam'ul-hırs bi'z-zühd ve'l-kanaat ve reddü zülî's-suâl bi'l-kesb ve's-sinaat

İmam Kurtubî tefsîrinde bu eserine atıfta bulunmaktadır. İsmi konularının beyanı mahiyetinde olan bu eserde zühd, kanaat kavramları ele alınmakta, ayrıca çalışıp gayret etmenin önemi vurgulanarak dilencilik yapmak kerih görülmektedir. İbn Ferhûn bu

⁵⁷ Abdülkâdir el-Arnâvut, “Mukaddime”, *et-Tizkâr fi efdali'l-ekâr*, mlf. Kurtubî, 3. b., Beyrut: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1987, s. 6.

⁵⁸ Arnâvut, *a.g.e.*, s. 13.

⁵⁹ a.y.

⁶⁰ Altıkulaç, *a.g.e.*, s. 456.

eserden bahsederken, “Bu konu hakkında yazılmış daha güzel bir kitap görmedim.”⁶¹ demiştir.

El-Esnâ fi şerhi esmâillahi'l-hüsnâ ve sıfâtihî'l-'ulyâ

Bu esere Kurtubî'nin tefsîrinde, *et-Tezkire*'sinde ve *et-Tizkâr*'ında atıf yapılmıştır. İmam Kurtubî bu eserde, Ehl-i Sünnet görüşlerine uygun şekilde, Allah Teâlâ'nın isim ile sıfatlarını şerh ve beyan etmiştir.⁶²

Kitabu'l-İntihâz

Eserin tam ismi, “Kitabu'l-İntihâz fi Kıraati Ehli'l-Kûfe ve'l-Basra ve'ş-Şâm ve Ehli'l-Hicâz” şeklindedir.

Urcûze fi esmai'n-Nebî

İçerisinde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) isimlerinin toplandığı eserdir.⁶³

Menhecü'l-'ibâd ve mehaccetü's-sâlikîn ve'z-zühhâd

Bu eser ile ilgili fazla bilgiye rastlanmamaktadır.

Şerhu't-Tekassî

İbn Abdilberr en-Nemerî'ye ait *et-Tekassî li hadîsi'l-Muvatta'* ve *şüyûhi'l-İmâm Malik* isimli eser üzerine yazılan şerhtir.⁶⁴

El-Muktebes fi şerhi Muvatta Malik b. Enes

İmam Malik'e ait olan *el-Muvatta* isimli kitabın şerh edilmesiyle ortaya çıkan kitaptır.

El-Misbâh fi'l-cem' beyne'l-ef'âl ve's-sihâh

İmam Kurtubî'nin bu eseri, edip ve dil bilgini olan Ebü'l-Kâsım Ali b. Ca'fer b. Ali b. Muhammed el-Katta' es-Sa'dî'ye (ö. 515) ait *Übniyetü'l-ef'âl* ile Ebû Nasr el-Cevherî'ye (ö. 398) ait *Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-Arabiyye* isimli eserler etrafında dönen

⁶¹ İbn Ferhûn, *a.g.e.*, s. 309.

⁶² Selmân, *a.g.e.*, s. 146.

⁶³ İbn Ferhûn, *a.g.e.*, s. 309.

⁶⁴ Altıkulaç, *a.g.e.*, s. 456.

derslerden oluşur.⁶⁵

Risâle fi elkâbi'l-hadîs

Bu eser ile ilgili fazla bilgiye rastlanmamaktadır.

Et-Takrîb li Kitabi't-Temhid

Kurtubî bu kitabı, İbn Abdilberr'in *et-Temhid lima fi'l- Muvattâ ve'l-Mesânid* isimli eserinden hareketle yazmıştır. Zirikli'nin ifade ettiğine göre bu eser, Fas'taki Karaviyyûn Kütüphanesi'nde, 80/117 numarasıyla kayıtlı bulunmaktadır; ayrıca iki hacimli cilt hâindedir.⁶⁶

El-Luma'u'l-lu'luiyye fi şerhi'l-İşrînâti'n-nebeviyye

İmam Kurtubî tefsîrinde iki yerde bu eserinden söz etmektedir.⁶⁷ Bunlardan birinde bu eserinden, Fedâri'ye ait el-İşrînâti'n-nebeviyye'nin şerhi olarak söz eder. Diğer bir yerde ise bu kitabı Fârâbî'ye ait bir eser olarak zikreder, bunun yanı sıra kitabın adı el-Luma'u'l-lu'luiyye fi şerhi aşri'n-nebeviyye şeklinde geçmektedir.

El-Kasîde fi'stulâhi'l-hadîs

Bu eser ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

---

⁶⁵ Bel'am , *a.g.e.*, s. 149.

⁶⁶ Hayruddîn b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî, *Kâmûsü terâcim li- eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müştârikîn (el-'Alâm)*, V, 15. b., Beyrut: Dâru'l-İlim, 2002, s. 322.

⁶⁷ Bkz. Kurtubî, *Câmi'*, X, s.268; XVI, s. 146.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖLÜM VE KABİR HAYATI

1. ÖLÜM

Ölüm genel olarak, “rûhun bedenden ayrılması sûretiyle kişinin maddi hayat kaynağını yitirmesi⁶⁸” şeklinde tanımlanmaktadır. Arapça’da ölümün eş anlamlısı olarak çeşitli kelimeler kullanılır. Kur’ân-ı Kerîm’de ise ölüm anlamını ifâde etmek üzere vefât, mevt ve helâk kavramları yer almaktadır.

Ölüm olgusu her toplumda farklı biçimde yer bulmuş, kültür ve inanışlara göre şekil almıştır. İslâm inancına göre ölüm konusu ele alınacak olursa, ölüm kişinin dünyadaki hayatının son bulup amel defterinin kapanmasına, aynı zamanda âhîret hayatına başlangıç yapmasına vesîle olan olaydır.

Kur’ân-ı Kerîm’de ölüm ile ilgili pek çok âyet geçmektedir. Bu âyetlerden hareketle ölüm hakkında şunlar söylenebilir:

Ölüm, her can sahibinin mutlaka karşılaşacağı bir durumdur.⁶⁹

Can alma görevi, Kur’ân’da “Melekü’l-Mevt” olarak geçen bir meleğe verilmiştir.⁷⁰

Görünürde öldürme fiili Azrâil’e nispet edilse de esas fail Allah’tır, Azrâil bir vasıta konumundadır.⁷¹

Allah ölümü ve ölümün zıddı olan hayatı, kullarından hangilerinin daha iyi işler yapacağını sınamak için yaratmıştır.⁷²

Hayattan sonra ölüm geldiği gibi, Allah’ın irâde ettiği şekilde ölümden sonra tekrar hayat da vukû‘ bulabilir.⁷³

Rûhun bedenden çıkması noktasında ölüm ile uyku arasında bir benzerlik vardır. Aralarındaki fark ise uyku durumunda rûhun bedene geri dönmesi, ölümden geri

⁶⁸ Sâlime Leyla Gürkan, “Ölüm”, *DİA*, 2007, XXXIV, 32.

⁶⁹ Ankebût, 29/57; Cum‘a, 62/8; Âl-i İmrân, 3/185; Nisâ, 4/78; Enbiyâ, 21/35; Vâkı‘a, 56/60; Ahzâb, 33/16.

⁷⁰ Secde, 32/11.

⁷¹ Mülk, 67/2; Rûm, 30/19.

⁷² Mülk, 67/2.

⁷³ Bakara, 2/73; Âl-i İmrân, 3/49 (Burada Hz. İsbâ Allah’ın izniyle hayat verdiğini ifâde etmektedir.); Hac, 22/6; Rûm, 30/19; Rûm, 30/50; Yâsîn 36/12; Fussilet, 41/39; Şûrâ, 42/9; Ahkâf, 46/33; Kıyâme, 75/40

dönmemesidir. Bir diğer ifâdeyle uyku geçici, ölüm ise (tekrar hayat verme irâde edilmediği sürece) kalıcıdır.⁷⁴

Ölüm, tüm canlılar için olduğu gibi canlıların üzerinde yaşadığı yeryüzü için de geçerlidir. Allah yeryüzüne, yağmur yağdırmak sûretiyle ölümünden sonra hayat verir.⁷⁵

1.1. Ölüm Öncesi

İslâm düşüncesine göre ölüm, dünya hayatının son bulmasının yanında insanın imtihan sürecinin de sona ermesine neden olan olaydır. Buna göre insanın, ölüm anının başlamasından itibaren pişmanlık duyması yahut tövbe etmesi bir fayda sağlamayacaktır. Ölümden önce işlenen iyi veya kötü amellerin karşılığı ölümden sonra başlayacak olan âhiret hayatında görülecektir. Bu itibarla her kulun, ölümden önceki zaman dilimini mümkün mertebe iyi değerlendirmesi gerekmektedir.

İmam Kurtubî *et-Tezkire*'sinde ölümle alakalı söylenenlere yer vermektedir; âlimlere göre ölüm tamamen bir yokluk ve sona erme anlamına gelmez. Ölüm bir hal değişimi, bir mekândan başka bir mekâna geçiş olarak değerlendirilir. Bir diğer yandan ölüm en azametli musîbettir.⁷⁶

Ölüm öncesi ile ilgili rivâyetlerde gelen kayıtlardan biri, ölümü arzulamanın yasak olmasıdır. Bu konuda çok sayıda hadis vârid olmuştur. Rivâyetlerde insanlar, maruz kaldıkları sıkıntılar sebebiyle ölümü temenni etmemeleri konusunda ikaz edilmektedir. Çünkü kişi öldüğünde ameli kesilmektedir. Şâyet kişi iyilik sahibi bir kimseyse yaşadığı süre boyunca iyiliklerini arttırma fırsatı yakalar, kötülükleri olan bir kimse olması halinde ise tövbe edip azaptan kurtulma ihtimali vardır. Tezkire'de yer verilen bir rivâyete göre, ölümü beklemenin îsâbetli bir tutum olmama gerekçelerinden biri de ölüm hâdisesinin yaşandığı anda meydana gelecek dehşet ve korku duygusunun son derece şiddetli olmasıdır.⁷⁷ Ölümü temenni etmekten kendini alamayan kişi için de şu şekilde duâ etmesi söylenir: “Allah’ım, hayatta kalmak hayırlı olduğu müddetçe beni canlı tut, vefât etmek benim için hayırlı olduğunda ise beni vefât ettir.”⁷⁸

Bazı âlimler tarafından inananların ölümü temenni etmesinin kerîh

⁷⁴ Zümer, 39/42.

⁷⁵ Bakara, 2/164; Nahl, 16/65; Ankebût, 29/63; Rûm, 30/24; Rûm, 30/50; Fâtr, 35/9; Câsiye, 45/5; Hadîd, 57/17.

⁷⁶ Kurtubî, *Tezkire*, s. 111-112.

⁷⁷ Kurtubî, *Tezkire*, s. 299.

⁷⁸ Bu rivâyetler için bkz. Müslim, “Zikr”, 10; İbn Mâce, “Zühd”, 31; Buharî, “De‘avât”, 29.

görülmeyeceği tek bir durum olduğu söylenmiştir, o da kişinin dininden olacağından korkmasına sebep olacak bir hadiseyle karşı karşıya kalması durumudur.⁷⁹ Nitekim buna delil teşkil edecek âyetler ve hadisler vardır. Hz. Yûsuf (a.s.) : “Allah’ım, beni Müslüman olarak vefât ettir ve sâlih kimselerin arasına kat.”⁸⁰ şeklinde duâ etmiştir. Bir başka âyette ise Hz. Meryem’in duâsı yer alır: “Keşke daha evvel ölseydim de unutulup gitseydim.”⁸¹ İmam Kurtubî’ye göre ölümü arzulamaya dair gelen yasaklamayla, yukarıdaki rivâyetler arasında bir tearüz yoktur. Bunu açıklarken şöyle bir görüşe yer verir:

Hz. Yûsuf (a.s.) ölmeyi değil İslâm üzere ölmeyi arzulamıştır, yani ölüm ona geleceği zaman Müslüman olarak bulunmayı temenni etmiştir. Bu, te’vîl sahiplerince tercih edilen bir görüştür.⁸² Hz. Meryem’in durumuna gelince, onun ettiği duânın iki yönü vardır: İlk olarak o, dini hususunda insanların kendisine karşı sû-i zan besleyip onu ayıplamalarından ve onunla ilgili kötü bir yargıya varmalarından korkmuştur. İkinci olarak ise kavminin ona zinâ etmeyi nispet etmek suretiyle yalan yanlış bir işe karışarak helâk olmasından korkmuştur. Çünkü namuslu bir kadına iftirâda bulunmak helâk eden şeylerdendir. Hz. Âişe’ye (r.a.) iftira atılmasıyla ilgili nâzil olan âyetler buna delildir.⁸³ Hz. Meryem’in peygamber olup olmadığı meselesi tartışmalıdır, eğer peygamber ise ona atılan iftirâ daha büyük bir suçtur, dolayısıyla kavmi evleviyetle helâka müstehak olur. Bu durumda onun ölümü arzulaması daha anlaşılır hale gelecektir.⁸⁴

Ölüm öncesinde ölümü sık sık hatırlayıp anmak ve ölüm için hazırlık yapmak da fazîletli kabul edilen amellerdendir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) ölümü çokça anan ve ölümden sonraki hayat için hazırlanan kişilerin en akıllı insanlar olduğunu ifade etmektedir.⁸⁵ Ölüm, dünya lezzetlerini yok edici olarak tasvir edilmiştir.⁸⁶ Bu sebeple insana oldukça sınırlı bir alan ve süre için menfaat sağlayan, ölüm ile geçerliliğini yitirecek olan dünyevi nimetleri öncelikli sıraya koymak İslâm düşüncesi açısından makul ve makbul görünmemektedir; zira dünyada emir ve yasaklara uygun şekilde

---

⁷⁹ Süleyman Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)*, 10. b., Konya: Tekin Kitabevi, 2017, s. 50.

⁸⁰ Yûsuf, 12/101.

⁸¹ Meryem, 19/23.

⁸² Kurtubî, *Tezkire*, s. 117.

⁸³ Kurtubî, *Tezkire*, s. 117-118. Hz. Ayşe (r.a.) ’ye atılan iftirâ ile ilgili bkz. Nur, 24/11 ve 15.

⁸⁴ Kurtubî, *Tezkire*, s. 118.

⁸⁵ İbn Mâce, “Zühd”, 31; Ebü’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, 2.b., Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, XII, s. 417.

⁸⁶ İbn Mâce, “Zühd”, 31.

yaşamını sürdüren kullar ölümden sonraki hayatlarında tahayyül sınırlarını aşacak derecede büyük mükâfatlar elde edecektir.

İmam Kurtubî ölümü hatırlama sayesinde, kulların sonlu dünya hayatında rahatlık olmayacağını farkına varıp yaşamın her anında sonsuz olan âhîret hayatına bir yönelim göstereceklerini ifade etmektedir.⁸⁷ İnsan yaşarken ya darlık ve sıkıntı içerisinde ya da ferahlık ve nimet içerisinde; her iki durumda da ölümü hatırlamak ve anmak kulun lehinedir. Kişi zorluk durumunda ölümü hatırladığında diğer sıkıntıları kolaylaşır, çünkü ölüm her tür sıkıntıdan daha zorludur, ona nisbetle diğer problemler çözülebilir konumdadır. Bolluk ve nimeti yaşarken ölümü hatırlamak ise sahip olunanlar sebebiyle gururlanmanın ve onlara bel bağlamanın önüne geçer.⁸⁸ Ölümü hatırlayıp anmanın diğer bir olumlu yönü de kişiyi dünyaya karşı zâhid bir tutuma sevk etmesidir. Bundan ötürü Hz. Peygamber (s.a.s.), öncesinde yasakladığı kabir ziyâreti için serbestlik tanımıştır.⁸⁹ Ölümü anma meselesiyle ilgili görüş bildiren çok sayıda âlim vardır. Onlardan biri olan Muhammed el-Leffâf, ölümü çokça hatırlayan kimselere şu üç şeyin ikram edildiğini ifade eder: Acele tövbe etmek, nefsin az olana kanaat göstermesi, yapılan ibâdetten zevk ve neşe duymak.⁹⁰ Ölümü unutan kişinin de şu üç şeyle cezalandırıldığını kaydeder: Tövbe ve istiğfârı geciktirir duruma gelmek, dünya nimetlerine karşı muhteris olmak, ibâdetlerde tembellik yapmak.⁹¹

Ölüm öncesi bağlamında değinilen hususlardan biri de ölüm korkusudur. İnsan yaşadığı süre boyunca öleceği gerçeğini bilmekle birlikte ölmeyi istememeye ve ölümden korkmaya meyilli bir fitrata sahiptir. Bunun çeşitli sebepleri olabilir. Örneğin insanın, ölümün hakiki anlamda ne olduğunu idrâk edememesi, ölümden sonra nereye gideceğini kestirememesi, nefsin devamlılığını ve meâdın keyfiyetini bilmemesi halinde bedeni çürüyüp yok olduğu zaman nefsinin de yok olacağı zannına kapılması, ölümler çok fazla acı çekeceğini düşünmesi, geride bırakacağı malı veya diğer elde ettiği şeyler için üzüntü duyması imkân dâhilindedir.⁹² Bununla birlikte kişi fazîlet ve takvâ

⁸⁷ Kurtubî, *Tezkire*, s. 123-124; Fethi b. Fethi el-Cündî, *Muhtasarı Tezkireti'l-Kurtubî*, Riyad: Dâru'l-Âsime, 1997, s. 15.

⁸⁸ a. y.

⁸⁹ Müslim, "Cenâiz", 105; İbn Mâce, "Cenâiz", 47; Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Mu'âz b. Ma'bed et-Temîmî Ebû Hâtîm ed-Dârimî el-Büstî, *el-İhsân fi takribi Sahihi İbn Hibbân*, thk. Şu'ayb el-Arnâvut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988, III, s. 261.

⁹⁰ Abdülvehhâb b. Ahmed eş-Şa'rânî, *Ölüm, Kıyâmet, Âhîret ve Ahir Zaman Alametleri (Muhtasarı Tezkireti'l-Kurtubî)*, çev. Halil Günaydın, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1980, s. 22-23.

⁹¹ Şarânî, *a.g.e.*, s. 23.

⁹² İbn Miskevî, *Tehzîbu'l-ahlâk ve tathîru'l-'arâk*, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, s. 217.

bakımından yükseldiği ölçüde ölümden dolayı duyduğu korku azalır.⁹³

Kulların ne zaman ve ne şekilde öleceği bilgisi sadece Allah katında mevcuttur. Bundan dolayı insanlar –ölümü sık sık hatırlasa dahi- dünya hayatıyla ilgili beklentiler taşır ve ölüme karşı bir gaflet halinde bulunurlar. Bu durum, yaşama devam etmeyi sağladığı için Allah'tan gelen bir rahmet olarak değerlendirilmiştir.⁹⁴ Hasan-ı Basrî de emel ve gaflet hallerini, âdemoğluna verilmiş iki nimet olarak tabir eder. Çünkü insanlar tetikte olup hiçbir beklentiye sahip olmadan her an ölümden korksa hayatlarına bakamaz hale gelir ve en sonunda helâk olup giderlerdi.⁹⁵

1.2. Ölüm Evresi

Ölüm anında insanın hangi durumda bulunacağı ve nelerle karşılaşacağı net olarak bilinmemektedir, fakat rivâyetler bu konuda belli miktarda fikir sahibi olmayı sağlar. Rûhun bedenden ayrılışı insan için zorlu ve oldukça acı verici bir süreçtir. Kur'ân-ı Kerîm'in çeşitli âyetlerinde ölümün çetinliği ve insanın ölüm karşısındaki âciz duruşu tasvîr edilmektedir.⁹⁶ Ölümün gerçekleşmesine vâsita kılınmış çeşitli durumlar vardır. Bunlardan bazıları ölümün âniden vuku bulması sonucunu doğururken bazen de ölüm bir sürece yayılır. Ölüm hadisesinin başlaması ve kişiyi ölüm sarhoşluğunun etkisi altına alması durumuna “sekerât-ı mevt” ismi verilmektedir.

Ölüm hastalığına tutulan veya ölmek üzere bulunan kişiye, kelime-i tevhîd getirmesi için telkinde bulunmak tavsiye edilmiştir. Kurtubî bu konuda bazı âlimlerin görüşlerini aktarır. Buna göre Hz. Peygamber, “Son sözü ‘Lâ ilâhe illallâh’ olan kimse Cennet’e girer.”⁹⁷ buyurmuştur. Müslümanlar bu hadîsin kapsamına girebilmek ve saîd kimselerden sayılmak için ölmeden önce son olarak kelime-i tevhîd getirmelidir.⁹⁸ Diğer yandan şeytan ölüm döşegindeki insanın inancını bozmaya çalışır. Bu konuda Tezkire’de yer verilen bir rivâyete göre, ölüm anındaki kimsenin sağına ve soluna birer şeytan oturur. Sağındaki şeytan babasının kılığına girerek Hıristiyanlığın en hayırlı din olduğunu, kendisinin de Hıristiyan olarak öldüğünü söyler. Solundaki şeytan ise

---

⁹³ Toprak, *a.g.e.*, 57.

⁹⁴ Cündî, *a.g.e.*, s. 108.

⁹⁵ a.y.

⁹⁶ Bkz. Kâf, 50/19; En‘âm, 6/93; Vâkı‘â, 56/83; Kıyâme, 75/26-27.

⁹⁷ Ebû Dâvûd, “Cenaiz”, 20.

⁹⁸ Kurtubî, *Tezkire*, s. 178.

annesinin kılığına bürünerek aynı şeyleri Yahudilik için söyler.⁹⁹ O kişi “Lâ ilâhe illallâh” diyerek şeytanın bu tip tuzaklarına karşı tetikte olur; fakat âlimler telkinde aşırıya kaçmayı ve ısrarcı davranmayı kerîh görmüşlerdir. Uygun olan, kişi bir kez kelime-i tevhîd getirdikten sonra onu kendi haline bırakmak, telkine devam etmemektir. Burada kastedilen kalp ile inanmakla birlikte ikrarda bulunmaktır; çünkü Kurtubî’ye göre îmânın mahalli kalptir, kalpte îmân olmaksızın dilin söylediklerinin bir faydası yoktur.¹⁰⁰

Ölümün eşiğindeki insanların, şeytanın yanlış yönlendirmesi, hayatı boyunca kötü eylemlerinin baskın olması gibi sebeplerle îmânını kaybetmesi mümkündür. Böyle bir durumdaki insan kelâm ilminde şekâvet kapsamında değerlendirilir ve dünya hayatında işlediği tüm iyi fiiller hükmünü kaybeder. Bunun tersi de mümkündür; yani kötü fiillerle dolu bir hayatın sonunda yapılacak samîmî bir tövbe ve iyi ameller, insanı saîd bir kimse kılabilir. İslâm düşüncesine göre, gerek dünya gerek âhiret hayatındaki hüküm açısından, insanın önceki değil sonraki hâli dikkate alınır.¹⁰¹ Bu bahse örnek teşkil etmek üzere şu nakil zikredilebilir:

Nice insanlar vardır ki uzun bir müddet Cennet’e girmesine vesîle olacak işler yapar, sonra amelleri cehennemlik olacak şekilde noktalanır. Başka bazı insanlar da vardır ki uzun müddet Cehennem’e götürecek fiiller işler, sonrasında cennetlik amellerle ömrü son bulur.¹⁰²

Ömrün sonunda yaşanacak bir değişimle önceki amellerin geçersiz kalması durumuna, adalete uygun düşmediği şeklinde bir itiraz getirilebilir. Bu itiraz şu bakımdan muteber görülmeyecektir: İnsan yaşamı boyunca hem iyiye hem de kötüye yönelmeye muktedirdir. Allah Teâlâ da kulun seçimleri doğrultusunda irâdesini tecellî ettirir. Bir kimsenin, ömrün son anında îmânını yitirmesine sebep olan şey yaşarken -iyi amelleri olsa da- yöneldiği kötü fiillerin fazlalığı veya Allah katındaki kerîhliğinin büyüklüğüdür. Buna örnek kabilinde bazı âlimlerin şu görüşü verilebilir: Bir ömrün îmândan yoksun bir biçimde nihâyet bulması, yalnızca kalp mahallinde günahı sürdüren, nifak sahibi kimseler için söz konusudur. Çünkü burada, günahta ısrarcı olma

---

⁹⁹ Kurtubî, *Tezkire*, s. 185.

¹⁰⁰ Kurtubî, *Tezkire*, s. 178-179.

¹⁰¹ Saadet ve şekâvet kavramlarının birbirinin yerini alabileceğine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Sadru’l-İslâm Ebü’l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Usûlü’l-dîn*, thk. Hans Peter Linss, tlk, Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’-Türâs, 2003, s. 177-182.

¹⁰² Müslim, “Kader”, 11.

hali vardır. Görünüş itibariyle istikamet üzere bulunup kalbinde de günah taşımayı sürdürmeyen, yani nifak hali içerisinde bulunmayan kimselerin kötü bir sonla yaşamlarını tamamlayacaklarına dair ne bir bilgi ne de bir duyum vardır.¹⁰³

Rûhun bedenden ayrılması sürecinde üzerinde durulacak ilk husus, canın bedenden çıkması anında kişinin tanıdıklarını tanıyamayacak duruma gelmesidir. Bunun sebebi kişinin aklî melekesinin zayıflaması değil, dünya hayatında asla idrâk edemediği bazı hâllerin tamamıyla onu kaplamasıdır.¹⁰⁴ Bu esnâda mü'min ile kâfirin durumunun farklılık göstereceğine işaret eden bir rivâyette, "Mü'minin rûhu terin çıktığı gibi çıkar, kâfirin rûhu ise tıpkı eşeğin rûhunun çıkarıldığı gibi çekilip çıkarılır."¹⁰⁵ buyurulmaktadır. Aralarında farklılık bulunsa dahi, ölümle alakalı gelen haberlerin bütününden anlaşıldığı kadarıyla bu süreç hiçbir insan için kolay ve sıkıntısız gerçekleşmeyecektir. İnsan ölümlerinde çok acı çekmesine rağmen, azaları son derece zayıf düştüğünden ve kuvveti kesildiğinden dolayı bağırma, inlemeye veya acısını bir başka şekilde dışarıya yansıtmaya güç yetiremez.¹⁰⁶ Ölümün, peygamberler için bile hayli acılı gerçekleşecek bir durum olduğu rivâyetlerde bildirilmektedir. Hz. Âişe (r.a.)'den nakledilen bir hadîse göre Hz. Peygamber (s.a.s.), başı Hz. Âişe'nin çenesi ile boynu arasında bulunurken vefât etmiştir. Hz. Âişe bu hadîsin devamında, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) sonra hiç kimsenin ölümünün şiddetinden ürkmediğini ifade etmektedir.¹⁰⁷

Sekerât-ı mevt durumundaki insan, Kur'ân'da ölüm meleği olduğu bildirilen, "Azrâil" isimli melek tarafından rûhunun kabzedilmesi yoluyla ölür. Azrâil'in nasıl görüldüğü konusunda net bir bilgi yoktur. Bununla ilgili bazı nakiller gelmiş olsa da Kurtubî, bu konuda söylenenlerin mesel ve hikaye kabilinde olmaktan öteye gidemeyeceği ve Azrâil'in nasıl bir melek olduğunun ancak ölüm anındaki müşâhede ile idrâk edilebileceği kanaatindedir.¹⁰⁸ Öldürme işinin esas faili Azrâil değil Allah'tır, Azrâil sadece can almak üzere görevlendirilmiştir ve O'nun irâdesinin tecellîsi için vâsıta kılınmıştır. Ölüm meleğinin, aynı anda farklı yerlerde eceli gelen insanların

---

¹⁰³ Şa'rânî, *a.g.e.*, 50.

¹⁰⁴ Toprak, *a.g.e.*, s. 76.

¹⁰⁵ Taberânî, *a.g.e.*, X, s. 79.

¹⁰⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *Ölüm ve Ötesi*, çev. Ali Arslan, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2013, s. 36.

¹⁰⁷ Buhârî, "Megâzi", 86.

¹⁰⁸ Kurtubî, *Tezkire*, s. 254-255.

canını nasıl alabildiği sorusuna¹⁰⁹ şöyle cevap verilebilir: Gelen haberlerde öldürme eyleminin farklı failere isnat edildiği görülür. Bazı yerlerde ölüm meleğinin, bazı yerlerde diğer bazı meleklerin, bazı yerlerde ise Allah'ın can aldığı ifade edilmektedir. Öncelikle bunlara birer âyetle örnek verilebilir:

“Allah ölüm anında rûhları alır.”¹¹⁰

“De ki: Sizin için görevlendirilen ölüm meleği canlarınızı alacak, sonra da Rabbinize geri döndürüleceksiniz.”¹¹¹

“Nihâyet sizden herhangi birine ölüm geldiği vakit elçilerimiz onun canını alırlar, görevlerinde de bir eksiklik yapmazlar.”¹¹²

Bu rivâyetler şu şekilde cem' edilebilir: Ölüm meleği doğrudan bu işle görevlendirilen melek olmakla birlikte diğer melekler bu konuda ona yardımcı olur; Allah ise teveffinin hakiki failidir. Bundan dolayı rivâyetlerdeki farklılık çelişki içermez.¹¹³ Diğer yandan bu konu gayb alanına ait olduğundan, fizikî âlemin kıstaslarına göre çıkarımda bulunmak îsâbetli olmayacaktır. Allah irâde ettiği takdirde, insan aklının sınırlarını aşacak şekilde Azrâil'in aynı anda farklı mekânlarda bulunması muhâl değildir.

Ölüm meleği bir kimsenin yanına can almak için gittiğinde, âkıbetini kendisine zâhir eder. Bazı rivâyetlerde belirtildiğine göre eğer Azrâil bir mü'minin rûhunu kabzetmeye gittiği zaman ona selâm verir ve Allah'ın o mü'mine gönderdiği selâmı iletir, ondan sonra rûhunu kabzeder.¹¹⁴ İbn Mâce'den gelen başka bir nakilde¹¹⁵, teveffi görevi birden fazla meleğe atfedilir¹¹⁶ ve bu meleklerin canını alacakları sâlih kişiye görünüp şöyle dedikleri ifade edilir: “Güzel hasletli bir bedende bulunan iyi rûh, çık! Övgüye değer bulunmuş olarak çık, rahatlık ve güzel nimet ile müjdelen!” Kötü bir

¹⁰⁹ Kurtubî, *Tezkire*, s. 248.

¹¹⁰ Zümer, 39/42.

¹¹¹ Secde, 32/11.

¹¹² En'âm, 6/61.

¹¹³ Kurtubî, *Câmi'*, XIV, s. 94

¹¹⁴ Bkz. Ebû Abdürrahmân Abdullah İbnü'l-Mübârek El-Hanzalî, *Ez-Zühed ve'r-rekâik*, thk. Habîbürrahmân el-Âzamî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, t.s., s. 149; Süyûtî, *Ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'-me'sûr*, VI, Beyrut: Dâru'l-fîkr, t.s., s. 623; Ebû Bekr b. Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, VII, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1988, s. 134.

¹¹⁵ İbn Mâce, “Zühed”, 31.

¹¹⁶ Kurtubî can alan meleklerden bahsederken Gazzâlî'nin yer verdiği bir rivâyetten bahseder, bu rivâyette rûhu kabzetmek üzere dört adet meleğin bulunduğu ve her birinin, iki el ve iki ayakta canı çekip almak suretiyle rûhu kabzettiği ifade edilmektedir. Kurtubî çoğunlukla Gazzâlî'nin *ed-Dürretü'l-fâhire*'de aldığı haberleri *Tezkire*'de kullanmakla birlikte, bu naklin Sünnet'ten bir dayanağı olmaması dolayısıyla i'tikâdî bir değeri olmadığını kaydeder. Bkz. Kurtubî, *Tezkire*, s. 252.

kişinin canı alınacağı zaman ise melekler, “Kötü bir bedende varlık bulmuş habîs rûh, yergiye layık olarak çık; kaynar ve irinli su ile müjdelen!”¹¹⁷ Bu sözler rûh bedenden ayrılana kadar devam ettirilir, rûh çıktıktan sonra semâya yükseltilir ve artık bu kişinin ölümü gerçekleşmiş olur, başka bir süreç başlar. Rûhun çıkışı esnâsında kişi gözleriyle rûhu takip eder, onun yükselişini izler.¹¹⁸

1.3. Ölüm Sonrası

Semâya çıkartılan rûhun yaşayacakları ile ilgili olarak İmam Gazzâlî *ed-Dürretü'l-Fâhire* isimli eserinde ayrıntılı bilgi vermektedir. Bedeni terk eden rûh, iyi olarak tavsif edilen bir rûh ise güzel yüze sahip, güzel elbiseler giyinmiş ve güzel kokan iki melek¹¹⁹ onu alır ve Cennet ipeklerinden ipeğe sararlar; bu esnâda o rûh bal arısı büyüklüğünde; ama aynı zamanda dünyada elde ettiği ilimden ve aklî yetisinden bir şey kaybetmemiş bir şahıs gibidir. Sonra onu beraberlerinde semâya çıkarırlar, kimi bilindik kimi tanınmayan kişileri görürler. Bu şekilde devam ederek önceki çağları ve geçmiş toplumları tıpkı etrafa saçılmış çekirgeler gibi görürler, ta ki dünya semâsına ulaşırlar.¹²⁰

Cebrâil (a.s.) burada kapıyı çalar. Kim olduğu sorulduğunda kendisini ve yanındaki iyi rûhu tanıtır.¹²¹ Ondandır, “güzel ve şüpheden uzak bir akîdeye sahip” olarak bahseder. Sonra ikinci semâya varırlar ve Hz. Cebrâil yine kapıyı çalar, kim olduğuna dair soruya aynı cevabı verince, “Hoş geldin ey falanca kişi, sen namazına ve diğer tüm farzlarına istikrarla devam ederdin.” şeklinde karşılık verilir. Seyre devam ederler ve her semâda aynı diyaloglar tekrar eder, aynı zamanda rûh her vardığı yerde hürmet ve ihtimamla muamele görür. Üçüncü semâda rûhun, malı konusunda Allah’ı gözetdiği ve malına bel bağlamadığı vurgulanır. Dördüncü semâda oruç tuttuğu ve bunu özenle yaptığından, yani oruç müddetince müstehcenliğe ve haram rızka karşı kendini koruduğundan bahsedilir. Beşinci semâya geldiklerinde, Allah’ın farz kıldığı hac görevini saygınlık beklentisi ve riyâ olmaksızın edâ ettiği zikredilir. Altıncı semâda geceleri çokça istiğfâr

¹¹⁷ a y.

¹¹⁸ Bkz. Cündî, *a.g.e.*, s. 75.

¹¹⁹ Haberlerde meleklerin sayısı, özellikleri veya bazı başka ayrıntılar farklılık göstermekle beraber, genel olarak rivâyetler bir bütünlük arz etmekte ve yaşanan sürece işarette bulunmaktadır.

¹²⁰ Gazzâlî, *ed-Dürretü'l-fâhire fî keşfi ulûmi'l-âhire*, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987, s. 27.

¹²¹ Rivâyetin orijinal metninde Cebrâil kendisini “Salsâil” olarak tanıtmaktadır. Kurtubî de bu rivâyete eserinde yer vermiş, ayrıca Salsâil isminin Cebrâil’e ait isimlerden en güzeli ve en sevileni olduğu kaydını düşmüştür. Bkz. Kurtubî, *Tezkire*, s. 239.

ettiği, gizli bir şekilde tasaddukta bulunup yetimleri doyurduğu belirtilir. Son semâ olan yedinci semâyâ ulaşıldığında ise aynı şekilde bir karşılama yapılır ve “istiğfârî bolca yapan, iyiyi emredip kötüden nehyeden, miskinlere ikramda bulunan salih kul, güzel rûh; hoş geldin, merhaba sana.”denir.¹²²

Gazzâlî sürecin bundan sonrasını şu şekilde anlatmaya devam eder: Rûh, melek topluluklarının yanından geçer, toplulukların hepsi onu Cennet ile müjdeler ve onunla musâfahada bulunurlar. Bu şekilde Sidretü'l-Müntehâ'ya varırlar, rûh burada yine iyi bir karşılama görür. Daha sonra onun için uğrayacağı her yerde kapılar açılır ve sırayla ateşten, nurdan, karanlıktan, sudan, kardan, soğuktan oluşan denizlerden geçerler; her denizin uzunluğu bin yılda geçilecek kadardır. Bu denizler aşıldıktan sonra Allah'ın arşının çevresindeki perdeler aralanır ve oradan, “Getirdiğiniz bu rûh kimdir?”, diye nidâ edilir. Rûh tanıtılınca Allah, “Yaklaştırın, o ne güzel bir kuldur.” buyurur. Sonrasında rûh Allah Teâlâ'nın huzurunda bir miktar kınama ve azarlama ile karşılaşınca helâk edileceği zannına kapılır; fakat Allah onu bağışlar.¹²³

Kâfir olarak ölümü tatmış bir insana ait rûhun bedenden ayrıldıktan sonra karşılaşacaklarına dair nakledilen hususlardan biri, böyle bir kimsenin ölümünün oldukça şiddetli bir şekilde gerçekleşeceğidir. Ona, “Ey habîs rûh, bu pis bedenden çık!”denir. Rûh bu esnâda eşeğin anırmasına benzer, ama daha gürültülü olan bir ses çıkarır. Azrâil kâfir kişinin rûhunu bedeninden çekip aldıktan sonra onu çirkin suratlı, siyah giysili, kötü kokan, ellerinde kıldan yapılmış kilim parçaları bulunan zebânilere havale eder. Zebâniler de onu o kıldan kilimlerle sararlar. Kâfir kişinin (mü'min kişide olduğu gibi) bal arısı büyüklüğünde bir insana dönüşmesi söz konusu değildir; o inanan bir kimseden daha büyük bir hacme sahip olacaktır.¹²⁴

İnkârcı kimsenin rûhu, tıpkı mü'minin rûhu gibi semâyâ yükseltilir, Hz. Cebrâil onun için de kapıyı çalar. Kim olduğunu sorduklarında, bu kez kendini “Dakyâil” olarak tanıtır. Bu, azapla görevlendirilen meleklere öncülük eden meleğin ismidir. Yanındaki rûh sorulduğunda ise dünya hayatındaki en çirkin ve en çok buğzu hak eden özellikleriyle onu tanıtır. Bundan dolayı o kimseye hoş geldin demezler. Nitekim Allah Teâlâ bu minvalde şu âyeti inzâl buyurmuştur:

“Âyetlerimizi yalanlayıp onlara karşı kibirli duranlara göğün kapıları asla

¹²² Gazzâlî, *Dürre*, s. 27-28.

¹²³ Gazzâlî, *Dürre*, s. 28.

¹²⁴ Kurtubî, *Tezkire*, s. 244.

açılmaz ve deve iğne deliğinden geçmediği müddetçe onlar da Cennet' giremez. İşte biz cürüm sahiplerini böyle cezâya çarptırırız."¹²⁵

Cebrâil bu kavil gereğince rûhu elinden atar, rüzgar da onu uzak bir yere savurur. rûh kendini yerde bulunca bir zebâni onu alıp Siccîn denen bir yere götürür. Burası, fücûr sahibi rûhların tutulduğu bir mekândır.¹²⁶

Buraya kadar ifâde edilenler, ölümü tecrübe eden kişinin ölüm sonrasında, gayb âleminde kişisel olarak yaşayacaklarıyla ilgilidir. Ölümün bir de ölü yakınlarıyla ilgili boyutu vardır. Ölen kişi adına yakınları tarafından İslâm'a uygun şekilde yıkanma, cenazeyi kaldırma, cenaze namazı kılma ve defnetme işlemleri gerçekleştirilmelidir. *Tezkire*'de bu adımlarla ilgili bazı ayrıntılara değinilmiştir.¹²⁷ Bunlardan biri cenazeyi kaldırırken seri davranmanın gerekliliği üzerinedir. Çünkü cenaze ister salih bir kimseye ister kötü bir kimseye ait olsun, çabuk davranmakta bazı yararlar vardır. Ölü sâlih bir kimse ise, kabirde onu güzel bir karşılama beklediğinden bir an önce kabre varmayı isteyecektir. Şâyet ölü kötü bir kimse ise, onu taşıyanlar bu özellikte birini omuzlarından çabuk atmış olur.¹²⁸ Cenâzelerin, taşındıkları esnâda dile gelip konuştuğu ve kabre götürülmeyi isteyip istemediğini söylediği de rivâyetlerde geçmektedir:

Bir cenaze, tabutuna konup insanlar onu omuzlarına aldıklarında, o cenaze sâlih bir kimse ise, "Bir an önce beni oraya iletin." der. Cenaze sâlih bir kimse değilse, bu sefer, "Yazıklar olsun! Beni nereye götürüyorsunuz?" şeklinde nidâda bulunur. Onun bu nidâsını insanoğlundan başka her canlı duyar. İnsanlar da bu nidâyı duymuş olsalardı, derhal yığılıp kalırlardı.¹²⁹

Kurtubî'nin defin ile ilgili olarak yer verdiği hadislerle göre, defin sırasında ve defin sonrasında kabrin başında Kur'ân-ı Kerîm okumak tavsiye edilmektedir. Örneğin *Tezkire*'de bulunan bir haberde buyurulduğuna göre, mezarlıklara girildiği zaman Fâtiha, Felak ve Nas sûrelerinin okunup ölümlere bağışlanması tavsiye edilmiş, ayrıca bunların muhakkak ölümlere ulaşacağı bildirilmiştir.¹³⁰

¹²⁵ A'râf, 7/40.

¹²⁶ Kurtubî, *Tezkire*, s. 244.

¹²⁷ Bkz. Kurtubî, *Tezkire*, s. 269-271.

¹²⁸ Buhârî, "Cenâiz", 50; Müslim, "Cenâiz", 50.

¹²⁹ Ayrıca bkz. Buhârî, "Cenâiz", 51.

¹³⁰ Kurtubî, *Tezkire*, s. 274. Ayrıca bkz. Ebü'l-Hüseyyin İbn Ebî Ya'lâ Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyyin el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.s., s. 264.

2. KABİR HAYATI

Kabir, dünya hayatı son bulan insanların gömüldüğü yerdir. İslâm düşüncesine göre kabir, ölümden sonra kalınacak mekân olmasının yanı sıra âhiret hayatının başlamasından evvel bir süre kabir hayatı da yaşanacaktır. Ayrıca kişi kabre gömülme dahi berzâh süreciyle karşılaşacaktır. Bu sürece kabir hayatı da denmesinin sebebi ölenlerin çoğunlukla kabre konulması sebebiyledir, aksi takdirde kabre konulmayanların sual ve azap/nimet aşamalarından geçmemesi gerekirdi.¹³¹ Kabir meselesinin hem fikhî hem kelâmî yönü vardır, fakat çalışmanın sınırları gereği yalnızca kelâmî boyut ele alınacaktır.

Kabir hayatındaki ilk aşama sorgu aşamasıdır, fakat bunun öncesinde kabre konulmayı takip eden bazı hâller de görülmektedir. Sorgu sonrasında ise kişinin amel durumuna göre azap veya mükâfat görmesi söz konusudur. Bahsi geçen evrelerin yaşanacağını belirten herhangi bir âyet yoktur; fakat çok sayıda hadîs vârid olmuştur ve bu konuda icmâ bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili gelen haberlerin, müstakil olarak tevâtür seviyesine ulaşmamakla beraber manen mütevâtir olduğu bazı âlimler tarafından ifade edilmiştir.¹³² Tenâsüh (rûh göçü) ve reenkarnasyon (yeniden vücut bulma) inancına göre, rûh ölümle birlikte bir bedenden çıktığında başka bedenlerde varlığını sürdürdüğü için bu inançlarda âhiret hayatı ve dolayısıyla kabir hayatı anlayışı yoktur.¹³³ Sünnî bakışa göre kabirdeki nimet, azap ve sorgu aklen müstahil değil mümkündür. Bundan dolayı konuyla ilgili nasların zâhir manasına hamledilmesi ve te'vilden kaçınılması gerekir.¹³⁴

2.1. Sorgu Öncesi Kabir Ahvâli

İmam Kurtubî'nin yer verdiği kadarıyla kabirde yaşanan çeşitli durumlardan birisi, kul kabre konulduğu andan itibaren kabrin onunla her gün kelâm etmesidir. Konuyla ilgili vârid olan rivâyetlerden birinde şunlar geçer: Allah kabir için

¹³¹ Toprak, *a.g.e.*, s. 312.

¹³² Bkz. Toprak, *a.g.e.*, s. 260.

¹³³ Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâma Giriş*, 28.b., İstanbul: Ensâr Neşriyât, 2017, s. 321-322.

¹³⁴ Abdüllatîf Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelâm fi akâidi ehli'l-İslâm*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1912, s. 108; Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *et-Temhîd li kavâ'idî't-tevhîd*, thk. Muhammed Abdürrahmân eş-Şâğûl, Kahire: Mektebe'Ravzati'ş-Şerîfe li'l-Bahsi'l-İlmî, 2006, s. 132-133.

konuşmasını sağlayacak bir lîsân yaratır ve kabir şunları söyler:

“Ey Âdemođlu, nasıl oldu da sen beni unuttun? Bilmez misin ki ben kurtların, böceklerin eviyim, ben yalnızlık ve ıssızlık eviyim.”¹³⁵

Bir başka hadîste ise kabrin ağlayarak yalnızlık, ıssızlık ve böcek evi olduğunu söylediği rivâyet edilir.¹³⁶

Sorgu öncesi kabir hallerinden bir diğeri, kabrin ölüyü –dünya hayatında iyi veya kötü bir kul olması fark etmeksizin- sıkmasıdır. Sa’d b. Mu’âz hakkında şöyle bir nakil vardır:

“İşte bu, kendisi için arşın sarsıldığı, göğün kapılarının açıldığı ve yetmiş bin meleğın (cenazesinde) hazır bulunduğu kişidir. Kabir onu öyle bir sıktı ki, daha sonra Allah Teâlâ onu serbest bıraktı.”¹³⁷ Aynı bağlamda Hz. Âişe nakliyle gelen başka bir rivâyette kabrin mutlaka ölüleri sıktığı, herhangi birinin bundan kurtulma ihtimali bulunsaydı Sa’d b. Mu’âz’ın kurtulacağı belirtilmektedir.¹³⁸

2.2. Kabir Sorgusu

Kabirde yaşanacak sorgu sürecini içeren rivâyetlere göre kul kabre konulduktan sonra yakınları oradan ayrılır, hatta kişi onların ayak seslerini işitir. Daha sonra isimleri Münker ve Nekir olan iki melek kulun yanına gelir, onu oturtur ve ona sorular sormaya başlarlar. Meleklerin sorgu sırasındaki tavrı ve kişinin o sorulara verebildiği cevaplar, onun îmân ve amel durumuna göre değişkenlik gösterir. “Bir şey diyecek olsan, şu Muhammed denen adam hakkında ne derdin?” şeklinde sorulan ilk soru karşısında, muhatap eğer inanan bir kimse ise onun kulluğuna ve elçiliğine şehadet eder. Bunun üzerine melekler ona Cehennem’deki yerini gösterir, Allah tarafından bu yerin Cennet’teki bir oturma yeriyle değiştirildiğini söylerler, kul da hem Cennet’teki hem Cehennem’deki yerini bir arada görür. Sonrasında kabri yetmiş arşın genişletilir, kabrin içi yeşillik dolar. Kul tekrar diriltileceği güne kadar bu vaziyette devam eder.¹³⁹ Berâ’dan gelen rivâyete göre kabir, gözün görebileceği ölçüde genişletilir. İmam Kurtubî bu genişletilme durumunun, kabrin sıkması ve kabirdeki sorgudan sonra

¹³⁵ Ebû’s-Serî Hennâd b. es-Serî b. Mus’ab b. Ebî Bekr Şibr b. Sa’fuk b. ‘Amr b. Zürâre Ades b. Zeyd et-Temimî ed-Dârimî el-Kûfi, *ez-Zühd*, thk. Abdurrahmân Abdulcebbâr el-Füreyvâi, , Kuveyt: Daru’l-Hulefâ li’l-Kitâbi’l-İslâmî, 1986. s. 209.

¹³⁶ a. y.

¹³⁷ Nesâî, “Cenâiz”, 113.

¹³⁸ İbn Hibban, *a.g.e.*, VII, s. 379.

¹³⁹ Müslim, “Cennet”, 68.

gerçekleşeceğini ifade etmektedir.¹⁴⁰

Muhatap, inkâr veya nifak içerisinde olması durumunda ise meleklerin Hz. Muhammed (s.a.s.) ile ilgili sorusuna hiçbir şey bilmediğini söyleyerek cevap verir. Bunun üzerine melekler ona, “Bilmez ve demez olasıca!” der. Sonra demirden bir tokmakla ense köküne öyle şiddetli vururlar ve kul öyle bir feryat koparır ki, sesini insanlar ve cinler hâricinde, o yakınlarda bulunan tüm mahlûkât işitir.¹⁴¹ Diğer yandan kâfirin kabri genişletilmez, küfür halindeki kişi kabirde sıkıldıktan sonra hep o darlık içerisinde kalacaktır.¹⁴²

Ebû Hüreyre’den nakledilen bir rivâyete göre, kabre konan kişi sâlih biri ise herhangi bir korku ve endişe duymadan kabrinde oturma vaziyeti alır ve ona, “Dünyadayken hangi din üzerine idin?” diye sorulur. O kişi İslâm üzere olduğunu söyleyince Hz. Peygamber (s.a.s.) kastedilerek “Bu adam kimdir?” sorusu yöneltilir. Kul bu soruya, “Allah’ın elçisi Muhammed, o bize Allah katından apaçık deliller getirdi de onu tasdik ettik.” karşılığını verir. Sonrasında “Allah’ı hiç gördün mü?” diye sorulur ve kul hiç kimsenin Allah’ı göremeyeceğini söyleyerek olumsuz yanıt verir. Bunun üzerine o kişi için Cehennem tarafından bir gedik açılır, bu suretle orada birbirini kırıp geçirenleri görür ve ona şöyle denir: “Allah’ın seni hangi şeyden koruduğuna bak.” Daha sonra Cennet tarafından da bir gedik açılır, kul oradaki nimetleri görür ve bu kez ona “İşte burası senin yerin, sen dünyada yakîn üzere bulundun, bu vaziyet üzerine öldün, inşallah bu vaziyet üzerine diriltileceksin.” denir.

Kişi kötülük sahibi bir kimse ise, endişe içinde kabrinde oturur, hangi din üzere olduğuna dâir soruya, “Bilmiyorum.” cevabını verir. Hz. Peygamber içinse, “İnsanların onunla ilgili söylediklerini işittim, ben de onların söylediklerini söyledim.” der, sonra Cennet tarafından bir gedik açılır ve kul oranın nimetlerine şahit olur. Devamında ona “Allah’ın seni hangi şeyden mahrum bıraktığına bir bak.” denir. Sonra Cehennem tarafından da bir gedik açılır, kul orada birbirini kırıp geçiren insanları görür ve bu kez ona “İşte yerin burasıdır, sen şüphe üzerine bir hayat yaşadın, şüphe üzerine öldün ve inşallah şüphe üzerine diriltileceksin.” denir.¹⁴³

Kurtubî’nin ifade ettiğine göre Allah mükellef kimseye kabirde yeniden hayat

¹⁴⁰ Sadık b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Müntekâ min Kitâbi’t-Tezkire bi ahvâli’l-mevtâ ve umûri’l-âhire*, Riyad: Mektebetü’l-Minhâc, 2005, s. 117.

¹⁴¹ Buhârî, “Cenâiz”, 66.

¹⁴² Sadık b. Muhammed b. İbrâhîm, *Müntekâ*, s. 117.

¹⁴³ İbn Mace, “Zühd”, 32.

verir, bunun yanı sıra kendisine sorulan soruları algılayabilmesi, bunlara cevap verebilmesi ve Allah tarafından gelecek şeyleri anlayabilmesi için, dünya hayatındaki işlevlere sahip bir akletme yetisi bahşeder.¹⁴⁴

Hadîslerde Münker ve Nekir'in birtakım vasıflarından da bahsedilmektedir. Örneğin Ebû Hüreyre'den gelen bir başka rivâyette belirtildiğine göre, Münker ve Nekir isimli melekler siyah tenli ve mavi gözlüdür.¹⁴⁵ Sesleri tıpkı gök gürültüsünün sesi gibidir, gözleri ise yıldırım gibi keskindir.¹⁴⁶ Kurtubî, bu iki meleğin niçin Münker ve Nekir olarak isimlendirildiği ile ilgili olarak şu açıklamaya yer vermiştir: Bu iki meleğin yaratılışı insanoğlunun, diğer meleklerin, kuş türündeki hayvanların, haşarattan olan hayvanların ve diğer hayvanların yaratılışına hiç benzemez. Onlar eşsiz bir yaratılışa sahiptir, bundan dolayı kendisini görenlerde bir ülfet, aşinalık hissi oluşturmaz.¹⁴⁷ Nitekim münker ve nekir sözlükte, “bilmemek, şiddetli ve korkulu olmak” anlamlarına gelen neker (نكر) mastarından türemiş olup¹⁴⁸ “tanınmayan, şiddetli ve korkulu olan” anlamlarını ifade eden kelimelerdir.¹⁴⁹ Sorgu meleklerinin bu şekilde isimlendirilmelerinden hareketle çok heybetli ve korkunç bir görünüme sahip oldukları yorumu yapılabilir.¹⁵⁰

Kabirdeki sorgunun ve verilen cevapların keyfiyeti konusunda hadîsler farklılık gösterse de, İmam Kurtubî bu duruma açıklama getirir ve bunun bir çelişki olmadığını ifade eder; çünkü ona göre bu farklılık insanların durumlarındaki farklılıktan ileri gelmektedir. Bazı insanlar inanç durumları sebebiyle soruların bir kısmına muhatap kalmazken diğer bazı insanların her tür soruya cevap vermesi istenebilir.¹⁵¹ Bu konuda şöyle bir yorum yapmak da mümkündür: Râvîlerden bazıları kabir sualiyle ilgili hadîsleri kîsâltma yaparak rivâyet ederken diğerleri hadîsleri bütünüyle nakletmiştir; fakat insanlar Berâ'nın hadîsinde geçtiği gibi tüm sorulara muhatap kalacaktır.¹⁵²

¹⁴⁴ Kurtubî, *Tezkire*, s. 367.

¹⁴⁵ Tirmizi, “Cenâiz”, 70.

¹⁴⁶ Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilberr b. Âsım en-Nemerî el-Kurtubî, *et-Temhîd lima fi'l-Muvattâ' mine'l-Meânî ve'l-Mesânid*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Ulvî, Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî, Kuveyt: Vizâratu Umûmi'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1967, XXII s. 251; Abdurrezzak b. Hemmâm b. Nâfi el-Humeyrî el-Yemânî, *el-Musannef*, thk. Habîb er-Rahmân el-A'zamî, 2.b., Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983, III, s. 582.

¹⁴⁷ Şa'rânî, *a.g.e.*, s. 120-121.

¹⁴⁸ Ebü'l-Fazl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab*, VI, 2.b., Kahire: Dâru'l-Meârif, t.s., “n-k-r” md.

¹⁴⁹ Toprak, “Münker ve Nekir”, *DİA*, XXXII, 14.

¹⁵⁰ Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)*, s. 291.

¹⁵¹ Kurtubî, *Tezkire*, s. 358.

¹⁵² a. y.

İmam Kurtubî *et-Tezkire'de*, kabirde yaşanacakları inkâr edenlere cevap verirken rûhun ve nefsin mâhiyetine değinir.¹⁵³ Ona göre rûh, nefis ile aynı şeydir ve latîf bir cisimdir, insan bedenine bağlı halde bulunur fakat ölüm esnasında bedenden ayrılarak semaya çıkar. Rûh ölüme veya yok olmaya uğramaz; bunun anlamı, rûhun başlangıcının olup sonunun olmamasıdır.¹⁵⁴ Rûh araz da değildir. Çünkü rûhun güzel veya kötü kokuya sahip olma gibi özellikleri bulunmaktadır.¹⁵⁵ Oysaki arazlar üzerlerinde sıfat taşıyamazlar, çünkü onlar zaten sıfat işlevine sahiptirler ve bir mahalde bulunarak o mahale belli özellikler kazandırır; o halde rûh ancak cisim olabilir. Kurtubî, rûh konusunda benimsediği görüşün Ehl-i Sünnet'e ait görüş olduğunu vurgulamış ve rûhun nefis ile aynı şey olduğuna dâir şu âyetlere yer vermiştir:

*“Allah, ölüm zamanı geldiğinde nefisleri vefat ettirir.”*¹⁵⁶

*“Fakat can boğaza gelip dayandığı zaman siz bakakalırsınız.”*¹⁵⁷

Kurtubî, ilk âyette geçen nefis lafzının âlimlerce rûh manasında yorumlandığını ifade etmektedir. İkinci âyette ise nefsin cesetten çıkış anının tasvir edildiğini ve bunun ancak cisimlere ait bir özellik olduğunu söylemektedir.¹⁵⁸

Sorgu evresi ile ilgili şu soru sorulabilir: Bir varlık aynı anda iki mekânda bulunamazken, Münker ve Nekir, kabirleri farklı yerlerde ve birbirlerinden uzakta bulunan ölülerin hepsinin nasıl aynı anda sorgulayabiliyor?

Kurtubî bu soruyu şu şekilde cevaplamaktadır: Melekler cüsselerinin büyüklükleri sayesinde -dünya ölçek olarak onlara göre çok küçük kalacağından- çok sayıdaki mahlûkâta, tek seferde ve aynı hitapla seslenebilecek ve hitapları her bir ferde, kendi durumuna göre ulaşacaktır.¹⁵⁹

2.3. Kabirde Karşılık Görme Safhası

Sorgu aşaması tamamlandıktan sonra insanların karşılaşabileceği iki durum vardır; ya çeşitli nimetler verilmek suretiyle ödüllendirilecek ya da birtakım azap hâllerine maruz bırakılarak cezalandırılacaklardır. Kabir sualinde olduğu gibi nimet ve

¹⁵³ Rûh hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhittin Bağçeci, “İnsanın Mahiyeti ve Ruhu”, *Bilimname*, 2(2005), s. 33-50.

¹⁵⁴ Cüdi, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁵⁵ a. y.

¹⁵⁶ Zümer, 39/42.

¹⁵⁷ Vakıa, 56/83-84.

¹⁵⁸ Kurtubî, *Tezkire*, s. 368.

¹⁵⁹ Bu soru ve cevabı için bkz. Kurtubî, *Tezkire*, s. 385.

azap konusuyla ilgili de âyet nâzil olmadığından hadîsler yoluyla bilgi sahibi olunmaktadır.

2.3.1. Kabir Azabı

Kabir azabı kelâmî mezhepler arasında tartışma getiren meselelerden biri olmuştur. Öncelikli ihtilaf kabir azabının var olup olmadığı hususundadır. Kabir azabını kabul edenler arasında ise, azabın bedene mi yoksa rûha mı uygulanacağı ile ilgili görüş ayrılıkları mevcuttur.

Sünnî kaynaklarda kabir azabının çoğunlukla kabul edildiği ifade edilirken bunu reddeden İslâmî gruplar içerisinde Mu'tezile, Hâriciyye, Neccâriyye, Cehmiyye gibi fırkalar zikredilmiştir.¹⁶⁰ Azabı reddetmenin gerekçesi ise şöyle açıklanmaktadır: Ölümden sonra rûh bedenden ayrıldığına göre azap ya sadece bedene uygulanır ya da rûh bedene geri döndükten sonra uygulanır. İlk durum mümkün değildir, çünkü rûh olmadığına beden ölü durumunda bulunduğu için acı çekmez. İkinci ihtimalin vuku bulabilmesi için de rûh bedene döndükten sonra yeniden bir ölüm gerekecektir, bu ise câiz değildir.¹⁶¹ Bunun hâricinde, İslâm geleneğindeki yerleşik kabir azabı anlayışının dışına çıkan aktüel yorumlar da bulunmaktadır.¹⁶²

Kabirde azabın vuku bulacağı yakın zamana kadar İslâm dünyasının çoğunluğu tarafından kabul gören bir anlayış iken, sonradan bu denli itiraz ve eleştiriye tâbî tutulmasının temelinde, dini algıda âyet ve hadîslerin ağırlıklarının farklılaşması vardır denebilir; dolayısıyla mesele ontolojik olmaktan ziyade epistemolojiktir.¹⁶³

Sünnî kelâmda Mu'tezile'nin kabir azabını kabul etmediği yönünde yaygın bir düşünce olmasına rağmen¹⁶⁴, Mu'tezilî eserlere bakıldığında onların da genel kanaat olarak kabir azabını kabul ettiği anlaşılmaktadır; hatta kabir hayatına dâir geniş

¹⁶⁰ Neseî, *Bahru'l-keîâm*, nşr. Veliyüddîn Muhammed Sâlih el-Ferfur, 2.b., Dımaşk: Mektebetü Dâri'l-Ferfûr, 2000, s. 248; Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil b. Ebî Bşr İshâk b. Sâlim el-Basrî el-Eş'ârî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri (Makalâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç & Ömer Aydın, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005, s. 312; Mehmet Zaid Kotku, *Ehl-Sünnet Akâidi*, İstanbul: Gündoğdu Matbaası, 1982, s. 29.

¹⁶¹ Neseî, *Bahru'l-keîâm*, s. 248.

¹⁶² Örneğın bkz. Mehmet Okuyan, *Kur'an'a Göre Kabir Azabı*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2018, s. 224-235, 422-427. Müellif bu eserde Kur'an-ı Kerim merkezli bir berzah tasviri sunmuş, âyetlerde yalnızca iki âlemden bahsedilirken, rivâyetler vasıtasıyla âlem sayısının üçe çıkarılmasını isâbetsiz bulmuştur.

¹⁶³ Mehmet Ödemiş, "Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (2017), s. 561-562.

¹⁶⁴ Bkz. Eş'ârî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, thk. Abbâs Sabbâğ, Beyrut: Dâru'-Nefâis, 1994, s. 81; Ebü Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî, *Kitâbü'l-Bidâye mine'l-kifâye fi'l-hidâye fi usûli'd-dîn*, thk. Fethullah Huleyf, Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1979, s. 158.

açıklamalara rastlamak mümkündür. Örneğin Kâdî Abdülcebbâr kabir azabının hak olduğunu ispat sadedinde bazı âyetlere işaret eder¹⁶⁵:

“O ateş ki sabah akşam ona arz edilirler.”¹⁶⁶

“Onlar, ‘Rabbimiz, sen bizi iki kere öldürdün ve iki kere dirilttin.’ derler.”¹⁶⁷

Kâdî Abdülcebbâr ilk âyetin Firavun ve yakınları hakkında nâzil olup kabir azabına delâletinin açık olduğunu ifade etmiştir. İkinci âyet ise geneli ilgilendirmektedir, iki kere öldürme ve diriltmeden birer tanesi kabirdeki nimet veya azap ile gerçekleşir.¹⁶⁸

Ehl-i Sünnet kelâmcılarının tamamı kabir azabının varlığını kabul eder, ayrıca bunu kanıtlamak amacıyla çeşitli âyet ve hadîslerle istidlâlde bulunurlar.¹⁶⁹ Yukarıda geçen âyetler Ehl-i Sünnet tarafından da kabir azabına delil olarak kullanılmaktadır. Diğer bazı âyetler ise şunlardır:

“Günahlarından ötürü boğuldular, sonrasında ateşe atıldılar.”¹⁷⁰

Bu âyette ateşe atılmayı ifade eden cümle fa (ف) edatı ile gelmektedir ve bu fa, fa-ı tâkibiyyedir. Ölümün hemen sonrasında gerçekleşecek azap ise kabirde görülecek azaba delâlet eder.¹⁷¹

“Allah yolunda katledilenleri ölmüş zannetmeyin. Bilakis onlar diridirler ve Allah tarafından rızıklandırılırlar.”¹⁷²

Kurtubî *Câmi ‘u’l-Ahkâm*’da, Mü’min Sûresi 46. âyetinin tefsîrinde i’râb yönünden bazı açıklamalara yer vermekte ve cumhûrun kanaatine göre âyette bahsedilen sabah-akşam ateşe arz edilme durumunun berzâh hayatında gerçekleşeceğini ifade etmektedir.¹⁷³ Aynı şekilde Nuh Sûresi’nin 25. âyetinde geçen, “Ateşe atıldılar.” ibaresi de Kuşeyrî tarafından kabir azabına delil olarak gösterilmiştir.¹⁷⁴ Kabir azabını reddeden kimseler ise bu âyette kastedilenin Cehennem ateşi olduğunu söylerler ve

¹⁶⁵ Bkz. Ebü’l-Hasan Kâdî’l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013, II, s. 662.

¹⁶⁶ Mü’min, 40/46.

¹⁶⁷ Mü’min, 40/11.

¹⁶⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *a.g.e.*, s. 662.

¹⁶⁹ Bkz. Mes’ûd b. Ömer b. Abdillâh Sa’duddîn et-Teftâzânî, *Şerhu’l-Makâsîd*, 3.b., Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1998, V, s. 113-115; Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015, III, s. 605.

¹⁷⁰ Nuh, 71/25. Âyetin metni şöyledir: *ومما خطيباتهم اغرقوا فادخلوا نارا فلم يجدوا لهم من دون الله انصارا*

¹⁷¹ Teftâzânî, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁷² Âl-i İmran, 3/169.

¹⁷³ Kurtubî, *el-Câmi ‘*, XV, s. 318.

¹⁷⁴ a.y.

buna delil olarak Mü'min Sûresi'nin 46. âyetini gösterirler. Başka bir görüşte, "Deniz, ateşin içinde bir ateştir." sözüne işaret edilir. Ed-Dahhâk'tan da aynı minvalde bir görüş nakledilir. Ona göre insanlar dünyada suda boğulurken aynı zamanda ateşle azaplandırılmış olmaktadır, yani bir yandan ateşi görmekte, diğer yandan suda boğulmaktadır.¹⁷⁵ Bu görüşlere göre âyete, "Denizde boğuldular, böylece ateşe sokulmuş oldular." şeklinde anlam vermek mümkündür.

Gerek *el-Câm'i*'ye gerek *et-Tezkire*'ye bakıldığında İmam Kurtubî'nin kabir azabını şiddetli şekilde savunduğu görülmektedir. Ona göre kabrin azabına ve fitnesine inanmak vaciptir, bunu tasdik etmek de gereklidir.¹⁷⁶ *Et-Tezkire*'de konuyla ilgili, bir kısmı yukarıda da geçen çeşitli âyetlere yer verilir. Kalan ayetlerden bazıları ise şöyle gelmiştir:

*"Muhakkak zulüm işleyenler için bunun haricinde bir azap daha vardır; fakat onlardan çoğu bilmezler."*¹⁷⁷

Bu âyet, "Artık onları, çarpılacakları güne varıncaya kadar kendi hallerine bırak."¹⁷⁸ âyetinin akabinde gelmiştir. Âyette sözü edilen gün dünya hayatındaki son gündür, bu günde karşılaşacakları şeylerin dışında onları bekleyen bir azap daha vardır, bu da kabir azabıdır. Bu yüzden âyette "İnsanların çoğu bilmezler." buyurulmuştur, çünkü bu gayb alanına ait bir bilgidir.¹⁷⁹

Tâhâ Sûresi'nde ise, "Her kim benim zikrimden yüz çevirirse, muhakkak onun dar bir geçim hayatı olur. Üstelik onu kıyâmet günü kör olarak haşrederiz."¹⁸⁰ buyurulmuştur. Kurtubî, bu âyetle ilgili Ebû Saîd el-Hudrî ve Abdullah b. Mes'ûd'un görüşüne yer verir. Onlar, âyette darlık anlamını ifade eden kelimeyi (ضنك) kabir azabı olarak açıklamışlardır.¹⁸¹

Hadîsler, kabir azabıyla ilgili bilgi edinilebilen diğer kaynaktır. Âyetlerin aksine hadîslerde kabir azabına yönelik açık, delâlet yönünden katıyet barındıran ifadeler yer almaktadır. Bu hadîslerin hiçbiri müstakil olarak mütevâtir olmasa da, mana yönünden tevâtür derecesine ulaştığını söyleyen bilginler vardır.¹⁸² İlgili hadîslerden bazıları

¹⁷⁵ Kurtubî, *el-Câmi'*, XVIII, s.311.

¹⁷⁶ Kurtubî, *Tezkire*, s. 367.

¹⁷⁷ Tûr, 52/47.

¹⁷⁸ Tûr, 52/45.

¹⁷⁹ Kurtubî, *Tezkire*, s. 388.

¹⁸⁰ Tâhâ, 20/124. Âyet şöyledir: "و من اعرض عن ذكرى فان له معيشة ضنكا ونحشره يوم القيامة اعمى"

¹⁸¹ Kurtubî, *Tezkire*, s. 388.

¹⁸² Teftâzânî, *a.g.e.*, V, s. 112; Cürcânî, *a.g.e.*, III, s. 607.

şunlardır:

“Şâyet ölülerinizi defnetmeyeceğinizden endişe etmeseydim, kabir azabından bazı şeyleri size işittirsin diye Allah’a dua ederdim.”¹⁸³

Hiz. Peygamber (s.a.s.), “Allah îmân edenleri dünya hayatında ve âhirette sağlam bir sözle sabit kılar, zâlimleri ise dalâlete uğratar; Allah her dilediğini yapar.”¹⁸⁴âyetinin kabir azabı hakkında nâzil olduğu söylemiştir.¹⁸⁵

Kabir azabının imkânına işaret eden hadîsler oldukça fazladır, çoğunlukla da kabir azabının mahiyeti ve kimlere yönelik olduğuyla alakalı bilgilerle birlikte bulunmaktadır. Dolayısıyla bu konularla alakalı yer verilecek her rivâyet kabir azabının gerçekleşeceğini ispat etmektedir. Kabir azabından sığınmayı tavsiye eden hadîsler de bu kabildedir. Sığınma ile ilgili gelen rivâyetler tevâtür derecesine ulaşmıştır, bu da kabir azabının delillerinden biridir.¹⁸⁶

Kabirde görülecek azabı inkâr edenler, görüşlerini temellendirmek amacıyla kabir âlemini şehâdet âleminin kıstaslarına tâbî tutmaktadırlar. *Et-Tezkire*’de geçtiği üzere bu kimseler kabirleri açtıklarında, demirden tokmaklarla insanları döven meleklerin, yılan türü hayvanların olmadığını ifade ederler. Ayrıca ölüleri hangi halde bırakırlarsa, kabri açtıklarında ölülerin aynı şekilde bulduklarını, bir değişime uğramalarının veya gömüldükleri yerden ayrılmalarının söz konusu olmadığını söylerler. Kabir azabını inkâr edenler, bu durumda ölülerin kabirlerde oturtuldukları bilgisinin nasıl doğru olabileceği sorusunu sormaktadırlar. Kabrin genişlemesi de aynı şekildedir. Kabirler açıldığında, genişliğinin tıpkı kazıldığı zamanki kadar olduğu gözlendiğine göre nasıl kabirlerin genişlediği söylenebilir? Bu görüşü benimseyenler, bahsi geçen azabın hakiki değil rûhânî bir azap olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁸⁷

Kurtubî buna cevap verirken Allah’ın mutlak kudretine vurgu yapmaktadır. Yukarıda sıralanan durumlar aklın mümkün gördüğü kapsamdadır; örneğin bir ölü kabirde oturtulduktan sonra tekrar eski haline çevrilebilir. Allah aklen câiz olan her şeyi gerçekleştirmeye muktedirdir; Allah dilediği takdirde ölü ayağa dahi kaldırılabilir ve sonra eskiye döndürülür. Diğer yandan, Allah kabirde yaşanan değişimlerin insanlar

¹⁸³ Müslim, “Cennet”, 68; Nesâî, “Cenâiz”, 114.

¹⁸⁴ İbrâhîm, 14/27.

¹⁸⁵ Nesâî, “Cenâiz”, 114.

¹⁸⁶ Teftâzânî, *a.g.e*, V, s. 114.

¹⁸⁷ Kurtubî, *Tezkire*, s. 371.

tarafından algılanmasını irade etmemiş olabilir.¹⁸⁸ Kabrin istenilen miktarda genişlemesi ve derinleşmesi de aynı şekilde Allah'ın sonsuz kudreti sayesinde mümkündür. Yâsîn Sûresi'nde geçtiği üzere, Allah bir şeyin olmasını irade ettiği takdirde, "Ol!" der, o şey de hemen olur.¹⁸⁹

Muhâlif kimselerin şu şekilde itirazlarını sürdürmeleri muhtemeldir: Apaçık ortada olan bazı olgular vardır. Örneğin, çarmıha gerilen bir kişi uzun müddet o haliyle kalır; ne ona sual sorulur ne de onda bir canlılık belirtisi görülür. Aynı şekilde yatağındaki bir ölüyü ne sorguya çeken olur, ne de onda bir hareket gözlemlenir. Yırtıcı hayvanlar veya kuşlar tarafından parçalanan bir insanın bedeni farklı hayvanların ağızlarıyla parçalanmak suretiyle farklı karınlara girer, neticede onların bir parçası olur. Bu durumda o insanın parçalarının toplanması veya uzuvlarının birleşmesi nasıl gerçekleşebilir? Onun sorguya çekilmesi nasıl düşünülebilir? Kabre hiç girmediği halde, bu kimsenin Cennet bahçesi veya Cehennem çukuru şeklinde bir kabri nasıl olabilir?¹⁹⁰

Kurtubî bu sorulara dört vecihle cevap vermektedir: İlk olarak; bu alanda nakilde bulunan kimseler, diğer dini konularda da bilgi getiren, güvenilir kimselerdir. Kabir hayatı, ancak nakil yoluyla muttali olunabilen bir konu olduğundan bu bilgileri kullanmak dışında bir alternatif yoktur. İkinci vecihe göre; kabre konan ölümler sorgulanır, bir sebeple kabre konmayıp dışarıda kalanlara gelince, Allah onların yaşayacakları durumları diğer insanlardan gizler. İnsanlar bundan dolayı ne melekleri görebilir ne de meydana gelecek diğer olayları. Üçüncü vecihte Kurtubî bazı âlimlerin görüşüne yer verir. Buna göre, çarmıha gerilmiş birine tekrar hayat verilmesi; fakat bizim bunun insanlar tarafından idrak edilememesi imkânsız değildir. Nitekim bayılan veya felçli olan bir kişinin öldüğü zannedilebilir, hatta o kişi defnedilebilir; hâlbuki o kişi ölmemiştir. Bu bağlamda, parçalarına ayrılmış bir bedenin her bir parçasına tekrar hayat verilmesi; fakat insanların bunun farkında olmaması uzak bir ihtimal değildir. Kurtubî ayrıca bu görüşü destekleyecek mahiyette bir hadîsi örnek göstermektedir. Bu hadîse göre, dünyada hiç hayırlı ameli olmayan bir adam öldükten sonra cesedinin yakılıp toz haline getirilmesini, sonra da rüzgar savurup götürsün diye saçılmasını

---

¹⁸⁸ a. y.

¹⁸⁹ Yâsîn, 36/82.

¹⁹⁰ Kurtubî, *Tezkire*, s. 373-374. Kabrin Cennet bahçesi veya Cehennem çukuruna dönüşeceğini bildiren rivâyet için bkz. Tirmizî, "Kıyâme", 26.

vasiyet etmiştir. Allah bu adam için denize ve karaya emretmiş, deniz ve kara kendisinde bulunan adama ait tüm parçaları bir araya getirmiştir. Daha sonra Allah adama, “Bunu yapmaya seni sevk eden nedir?” diye sorunca adam, “Senden duyduğum korku.” yanıtını vermiştir.¹⁹¹ Bakara Sûresi 260. âyeti de bu minvalde dikkati muciptir.¹⁹² Âyette, ölülerin nasıl tekrar hayat bulduğuna ayne’l-yakîn muttali olmak isteyen Hz. İbrâhîm’e cevaben, “*Dört adet kuş al, onları iyice gözlemler, sonra onları parçalayıp her bir dağa onlardan birer parça bırak. Daha sonra onları çağır, koşa koşa sana gelecekler.*” buyurulmuştur. Son vecihte Kurtubî, Ebû’l-Meâlî’nin görüşüne yer vermiştir. Ona göre insanların sorgusu Allah’ı idrak edebilecek, kalp gibi organlarda gerçekleşebilir, Allah da bu parçalara hayat verir, sorular bunlara yöneltilir. Böyle olması aklen imkânsız değildir.¹⁹³

Kurtubî, kabrin Cehennem çukurlarından bir çukur veya Cennet bahçelerinden bir bahçe haline gelmesiyle ilgili ise iki farklı görüş paylaşmaktadır. Bazı âlimlere göre bu ifade mecâza hamledilmelidir. Cennet bahçesinden kasıt, mü’min için sorgunun hafif ve kolay olması, kabrin de güvenli ve kalmak için iyi bir yer olmasıdır, tüm bu vasıflar sebebiyle teşbih yapılarak kabrin Cennet bahçesi olduğu söylenir. Aynı şekilde Cehennem çukuru ifadesiyle anlatılmak istenen, inkârcı veya büyük günah sahibi kişiler için kabrin darlığı, sorgunun çetinliği, korku unsurunun hâkim olmasıdır. Âlimlerin diğer kısmı ise bu ifadenin mecaza değil, hakikate hamledilmesi gerektiği kanaatindedir. İmam Kurtubî de bu görüşü paylaşır. Ona göre mü’minin kabri ot türü bir bitkiyle yemyeşil doldurulacaktır. Kâfirin kabrine ise ateşten iki levha konur.¹⁹⁴

Kabir azabına müteallik bir diğer tartışma konusu azabın keyfiyetidir, tartışma azabın rûha mı yoksa bedene mi tatbik edileceği hususunda cereyan etmektedir. Rûhun cesede iadesi yoluyla azabın meydana geleceğini savunanlar bulunduğu gibi¹⁹⁵, bazıları tarafından bu görüş benimsenmemiştir.¹⁹⁶ İbn Hazm kabirde rûhun cesede iade edilmesini, -nassa aykırı biçimde- insanların üç defa diriltilmelerini ve öldürülmelerini

¹⁹¹ Buhârî, “Tevhîd”, 35.

¹⁹² Kurtubî, *Tezkire*, s. 376.

¹⁹³ Kurtubî, *Tezkire*, s. 375-376.

¹⁹⁴ Kurtubî, *Tezkire*, s. 377-378.

¹⁹⁵ Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 158; Ebû’l-Hasan (Ebû’l-Kâsım) Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa’lebî, *Ebkâru’l-Efkâr fi usûli’-d-dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî, 2.b., Kâhire: Dâru’l-kütüb Ve’l-Vesâiki’l-Kavmiyye, 2004, IV, s. 332.

¹⁹⁶ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi’l-milel ve’l-ehvâ ve’n-nihâl*, çev. Halil İbrâhîm Bulut, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017, III, s.90; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *Kitâbü’r-Rûh*, thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî, Mekke: Dâru’l-Âlemi’l-Fevâid, t.y., s. 120-125.

gerektireceğinden îsâbetsiz bulmuştur.¹⁹⁷ Teftâzânî bu minvalde farklı bir görüş ortaya koymaktadır. Ona göre Allah tarafından, ölen bir insanın bütün veya bazı parçalarında bir tür hayat halk edilmesi ve bu suretle kişiye azap veya nimetin hissettirilmesi mümkündür, bu ne rûhun bedene iadesini gerektirir ne de azabın etkilerinin ölüde görülmesini.¹⁹⁸

Kurtubî azabın keyfiyetine dair başka bir noktaya değinmektedir. *Tezkire*'de geçtiği üzere, bir kısım Mu'tezilî âlime göre Allah ölümlere kabirlerinde azap eder, bu azapla onlarda elem de hâsıl olur; fakat ölümler bunu o an hissetmezler. Haşredildikleri vakit bu elemeler ile karşılaşır. Bu âlimler ölümlerin durumunun, sarhoş veya baygın bir kimsenin durumu gibi olduğunu ileri sürerler; sarhoş veya baygın haldeki bir insan darp edildiğinde bunun acısını duymayıp aklı yerine gelince acıyı hissetmeye başlar. Ölümlerde de bu gerçekleşir.¹⁹⁹ Dırâr b. Amr, Bişr el-Merîsî, Yahya b. Kâmil ve bunlarla birlikte bazı Mu'tezile mensupları kabir azabını inkâr ederek şöyle derler: "Ölen kimse diriltileceği güne kadar kabrinde ölü olarak (herhangi bir şeyle karşılaşmadan) kalır."²⁰⁰ Kurtubî kabir azabı hakkında gelen rivâyetlerin bütününden hareketle her iki görüşün de îsâbetsiz olduğunu ifade etmektedir.²⁰¹

2.3.2. Kabir Nimeti

Kabirde nimet görülmesi, kabir azabı konusu gibi yoğun bir ihtilafa mahal teşkil etmemiştir. Daha önce geçtiği üzere, kabir hayatının varlığından ve kabir sorgusundan bahseden çeşitli rivâyetlerde kabir nimetine de işaret edilmektedir; örneğin ölü kişinin durumuna göre kabrin bir Cennet bahçesi ya da bir Cehennem çukuru haline gelecektir. *Tezkire*'de bu bağlamda yer verilen bir rivâyete göre ise sâlih kul kabre konduğu vakit azap melekleri kula farklı yönlerden yaklaşacak, fakat kulun dünyada işlediği güzel ameller bilfiil bu meleklerle engel olacaktır.²⁰² Kurtubî bu rivâyetin izahında, bahsi geçen durumun ancak Allah'a ihlâsla bağlananlar, sözünde ve amelinde dürüst davrananlar ve niyetini iyi tutanlar için geçerli olacağını söylemiş ve daha önce gelen rivâyetler ile bu rivâyet arasındaki içerik farklılığının teârüz olmadığını ifade etmiştir; çünkü ona göre insanların durumlarının farklı olması gibi göreceklere muamele de farklı

¹⁹⁷ İbn Hazm, a.y.

¹⁹⁸ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, çev. Talha Hakan Alp, 3.b., İstanbul: İFAV Yayınları, 2017, s. 238.

¹⁹⁹ Kurtubî, *Tezkire*, s. 380.

²⁰⁰ a. y.

²⁰¹ a. y.

²⁰² Bu rivâyet için bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, III, s. 567.

olacaktır.²⁰³

Kabir nimeti hususunda, İmam Kurtubî küçük yaşta olanların hükmüne değinmiştir. Ona göre onlar da tıpkı buluğa ermiş kişiler gibi muamele görecek; kendilerine bahşedilen konumu ve saadeti idrak edebilsinler, ayrıca kendilerine sorulan soruları algılayıp bunlara cevap verebilsinler diye akılları kâmil kılınacaktır.²⁰⁴

---

²⁰³ Kurtubî, *Tezkire*, s. 405.

²⁰⁴ Kurtubî, *Tezkire*, s. 376.

İKİNCİ BÖLÜM

FİTEN/MELÂHİM ve EŞRÂTÜ'S-SAAT

1. FİTEN VE MELÂHİM

Fiten (فتن), fitne (فتنة) kelimesinin çoğulu olup sözlüklerde “deneyim²⁰⁵, kalitesini ölçmek amacıyla altının ateşe sokulması²⁰⁶” gibi anlamlara karşılık gelmektedir. İslâm literatüründe genel itibariyle, vuku bulmuş veya bulacak karışıklıkları ifade etmek üzere kullanılan fitne kavramının çoğulu olan fiten, “katil türü büyük vakalar²⁰⁷” anlamındaki melhame (ملحمة) kelimesinin çoğulu melâhim (ملاحم) ile birlikte kullanılmış; bu şekilde “Fiten ve Melâhim”, içeriğinde çeşitli konuları barındıran özel bir başlık halini almıştır. Fiten ve melâhim genel bir başlığı ifade etmekle birlikte, bu kelimelerin terim olarak karşıladığı anlamlar, kapsadığı konular, birbirlerinden farklı kavramlar olup olmadığı gibi hususlar Kur’ân-ı Kerîm’de, hadîslerde ve İslâm âlimleri nezdinde farklılık arz etmektedir.

Fitne sözcüğü Kur’ân’da asıl haliyle ve farklı çekimleriyle birlikte altmış defa geçmektedir; fakat bu kullanımlar arasında fiten kelimesi yoktur.²⁰⁸ Kur’ân’da, fitnenin karşılık geldiği anlamlardan bazıları şunlardır: imtihan, imtihan aracı, bozgunculuk, kargaşa, bela, musibet, sapkınlık, mazeret, işkence ve zulüm uygulamak.²⁰⁹ Melhame kelimesi ise ne bu haliyle ne de çoğul çekimi olan melâhim şeklinde Kur’ân’da yer almaktadır.

Hadîs literatüründe bu kavramlar yoğun olarak bulunmaktadır ve –daha önce belirtildiği üzere- bir arada kullanılmalarıyla, şimdiye dek meydana gelmiş veya ileride meydana gelecek her türlü (toplumsal, siyâsî, ekonomik, dînî vb.) bozulmayı, karışıklığı ve kaosu ifade eden müstakil bir alan durumundadır.²¹⁰

²⁰⁵ Mecidüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya’kûb el-Fîrûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 8.b., Beyrut: Müessesetü’-Risâle, 2005, “f-t-n” md.

²⁰⁶ Ebu’l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi’l-Kur’ân*, Dımaşk: Dâru’l-kalem, 1991, “f-t-n” md.

²⁰⁷ Fîrûzâbâdi, *a.g.e.*, “l-h-m” md.

²⁰⁸ Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El-Mu‘cemü’l-müfehres li elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 10. b., Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 2015, “f-t-n” md.

²⁰⁹ Bkz. En‘am, 6/53; Bakara, 2/191; Nisâ, 4/91; Enfâl, 8/28; Yûnus, 10/85; Enbiyâ, 21/111; Hac, 22/11; Mâide, 5/41; En‘âm, 6/23; Burûc, 85/10;.

²¹⁰ Bu genel anlamın yanında, muhaddislerin bu kavramlara yükledikleri farklı manalar ve hadîs eserlerinde bunların tezahürleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlyas Çelebi, “İslâm Kaynaklarında

Fitne ve melhame kavramlarını eş anlamlı olarak kullanılmalarının yanı sıra bunlara farklı anlamlar verildiği de müşahade edilmektedir. Örneğin İmam Kurtubî; fitneyi yakın vadede meydana gelecek, melhameyi ise uzak vadede meydana gelecek hâdiseler için kullanmaktadır.²¹¹ Fiten ve melâhim ile ilintili olarak kaynaklarda fazlaca yer alan²¹² herc isimli bir kavram da bulunmaktadır ve bu kavram fiten-melâhim ile benzer anlamları ihtiva etmektedir.²¹³

1.1. Fiten Kapsamındaki Olayların Tarihsel Süreci

İslâm dünyasında fitnelerin zuhuruna zemin teşkil edecek bazı kırılma noktaları vardır; bunlardan ilki Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatıdır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefat etmesiyle birlikte Müslümanlar kendi aralarında meydana gelen ihtilafların sonuca bağlanması adına başvuracakları bir otoriteden yoksun kalmışlardır, bu yoksunluk daha halife belirleme sürecinde pek çok zorluğu beraberinde getirmiş, devamında cereyan eden olaylarla fitneye müsait bir ortam doğmuştur. Söz konusu olaylardan bazıları ridde hâdiseleri, diğer topluluklarla yapılan savaşlar, halife değişimleri ve bu değişimler kapsamında gerçekleşen çekişmelerdir.

Genel kanaate göre İslâm tarihinde vuku bulan ilk fitne, üçüncü halife olan Hz. Osman'ın şehit edilmesidir.²¹⁴ Öncesinde toplumsal düzensizliğe yol açan bazı olaylar bulunmasına rağmen ilk fitne olarak Hz. Osman'ın şehit edilmesinin görülmesinin muhtemel sebepleri; bu hâdisenin toplumda büyük ölçüde infîâl uyandırması, Müslümanlar arasında ayrışmayı hızlandırması ve kendisi gibi büyük etkiler bırakacak karışıklıklara öncülük etmesidir. Öncesindeki liderlerden (Hz. Peygamber, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer) farklı olarak Hz. Osman, ailesine devlet hazinesinden bazı ekonomik imtiyazlar tanımış, hilâfeti dönemi boyunca ağırlıklı olarak kendi kabilesine mensup kişileri yönetime getirmiş, bu yöneticilerin bazı tasarrufları tepkiye yol açmıştır.²¹⁵ Tüm bu durumların sonucunda Hz. Osman'ın şehâdeti, yönetiminden memnun olmayan isyancılar tarafından uzun süre evinin kuşatma altında tutulmasını tâkiben meydana gelmiştir; katlini gerçekleştiren kişi ile ilgili olarak ise rivâyetlerde net bir bilgi yoktur.

Fiten, Melâhim ve Herc İnançları”, *M.Ü.İ.F.D.*, 11-12(1997), s. 156-160.

²¹¹ İlyas Çelebi, “Fiten ve Melâhim”, *DİA*, 1996, XIII, 149.

²¹² Kur'ân-ı Kerîm dışındaki kaynaklarda geçmektedir.

²¹³ Bkz. İlyas Çelebi, *a.g.m.*, s. 160-162.

²¹⁴ İlyas Çelebi, *a.g.m.*, s. 170.

²¹⁵ Âdem Apak, “Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyâsî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Usûl: İslâm Araştırmaları*, 4(2005), s. 158-161.

Hız. Osman'ın, evinin kuşatılması ve evine girilerek katledilmesi süreciyle alakalı olarak Hız. Ali'nin gereken şekilde davranmadığı yönünde bazı tenkitler bulunmaktadır. Bu minvalde sorulan sorulardan birisi, Hız. Ali'nin halife olduktan sonra neden Hız. Osman'ın intikamını almadığıdır. İmam Kurtubî buna iki yönden cevap vermiştir²¹⁶: İlk olarak Hız. Ali'nin Hız. Osman ile bir kan bağı yoktur ve yapılması gereken bir şey varsa, bunu Hız. Osman'ın akrabaları yapmalıdır. İkinci olarak, Hız. Osman'ı katleden kişiyi gözüyle görecek adalet sahibi iki şahit bulunmadığı için bu konuda hiçbir şekilde hükme varmak isâbetli değildir. Ayrıca hak sahibi olan akrabaların bu konuda haklarından feragat etmesi, Hız. Ali'nin hatalı olmadığını en bariz delilidir.

İslâm dünyasında peş peşe devam edecek olan fitnelerden ikincisi, Cemel Vakası'dır. Bu hâdise, Hız. Osman'dan sonra halîfeliğe getirilen Hız. Ali ile ona muhâlif konumda bulunan Hız. Âişe taraftarları arasında cereyân etmiştir ve meydana gelen çarpışmalar sonucunda, her iki taraftan yarı yarıya olmak üzere yaklaşık 10.000 Müslüman'ın yaşamını yitirdiği rivâyet edilmektedir.²¹⁷ Yaşamını yitirenler arasında, Hız. Âişe'yi destekleyen tarafta yer alan Hız. Talha ve Hız. Zübeyir de vardır.

Cemel Vakası'nın ardından vuku bulan bir diğer fitne ise Sıffin Savaşı'dır. Bu savaşta Hız. Ali ile Mu'âviye karşı karşıya gelmiştir. Savaşa giden süreçte²¹⁸ yaşananlar şu şekildedir: Hız. Osman katledildikten sonra, onun evine nasıl girildiğini ve nasıl öldürüldüğünü anlatan bir mektup, ölüm anında üzerinde bulunan kanlı gömleği ile Mu'âviye'ye yollanmış, bunun üzerine Mu'âviye durumu Şam halkına aktarıp onlardan Hız. Osman'ın kanını talep etme noktasında biat almıştır. Hız. Ali'nin halîfeliğini tanımayan Mu'âviye, Hız. Osman'ın kanının alınması dışında hiçbir seçeneği kabul etmeyeceğini ve talebinin yerine getirilmemesi halinde Hız. Ali'ye savaş açacağını beyan etmiştir. Birtakım görüşmelere rağmen uzlaşma sağlanamaması sonucunda iki grup karşı karşıya gelmiş ve uzun müddet devam edecek bir çatışma başlamıştır. Bu savaş da çok sayıda Müslüman'ın hayatını kaybetmesiyle neticelenmiştir.

Cemel Vakası İslâm toplumundaki fitnenin şiddet ve etki alanını arttırmış, sonrasında meydana gelen Sıffin Savaşı daha ağır sonuçlarla fitnenin devamına yol

²¹⁶ Kurtubî, *Tezkire*, s. 1082-1083.

²¹⁷ Seyf b. Ömer el-Esedî et-Temîmî, *El-Fitne ve vak'atü'l-Cemel*, thk. Ahmed Râtib 'Urmûş 7.b., Kâhire: Dâru'n-Nefâis, 1993, s. 179.

²¹⁸ Bkz. Zehebî, *a.g.e.*, III, s. 537.

açmıştır. Müslümanların eski toplum düzeninin sağlanmasını imkânsız kılan bu hâdiseler, büyük kayıplar doğurması ve çatışmayı körüklemesi yanında, kelâmî ihtilaflara mahal verecek bazı tartışmaları da beraberinde getirmiştir.

Müslümanların, kendileri gibi İslâm dinine mensup kişilere karşı savaşmaları ve birbirlerini öldürmeleri, kelâm ilminde îmân-amel ilişkisi ve büyük günah meselesi bağlamlarında çokça kritik edilmiştir. Amel durumunun îmâna etki edip etmediği konusunda ekollerin farklı yaklaşımları mevcuttur. Sünnî kelâmın temsilcileri, îmânın ameller dolayısıyla herhangi bir eksilme veya artma yaşayamayacağı, bu iki kavramın birbirleriyle ilişkili olmakla birlikte farklı iki alana tekabül ettiği kanaatindedirler.²¹⁹ Aksi takdirde şöyle bir problem gündeme gelecektir: İmanın zıddı küfürdür. Dolayısıyla bir kimsede îmânın artması küfrün azalmasıyla, îmânın eksilmesi de küfrün artmasıyla mümkün olacaktır. Bu durumda o kişinin aynı anda hem küfrü hem de îmânı kendisinde barındırdığını ve hem kâfir hem mü'min olduğunu söylemek iktiza eder, bu ise îsâbetli bir çıkarım değildir.²²⁰ İmanın artıp azalabildiğine delil olarak getirilen Enfâl Sûresi ikinci âyetinde şöyle geçmektedir:

*“Mü'minler ancak şöyle kimselerdir ki, Allah'ın zikri geçtiğinde kalpleri ürperir, Allah'ın âyetleri kendilerine okunduğunda ise îmânları artar ve Rablerine tevekkül ederler.”*²²¹

Sünnî kelâm âlimlerinden Sâbûnî bu âyeti şöyle açıklamaktadır: Artmadan kasıt, Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde sürekli yeni hükümler gelmesidir. İcmâlî durumdaki îmân, gelen her yeni farz ile daha fazla tafsîlatlı hale gelmiştir, yani Müslümanların îmânları tafsîlat yönünden artmıştır. Ayrıca bu şekildeki îmân artışı sadece Hz. Peygamber dönemine özgüdür, diğer dönemleri kapsamaz.²²² Sünnî mütekellimler îmânı tasdik olarak kabul etmektedir, tasdik mahiyeti itibariyle artma veya azalmaya konu olamaz, yani îmân kemiyet olarak artıp azalmaz; ancak keyfiyet olarak (örneğin kuvvetli veya zayıf olması) açısından artar veya azalır, bu da îmânın varlığına zarar

²¹⁹ Detaylı bilgi için bkz. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, nşr. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî, Katar: Nefekatü's-Şuûni'd-Dîniyye, t.s., s. 15-16; Neseî, *Tebziratü'l-edille fi usûli'dîn*, nşr. Claude Salame, Dimaşk: Insitut Français de Damas, 1993, II, s. 800-804; Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib b. el-Bâkillânî, *el-İnsâf fimâ yecibü itikâduhu velâ yecüzü'l-cehlü bihi*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî, 2.b., Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2000, s. 52-55; Pezdevî, *a.g.e.*, s. 228.

²²⁰ Beyazîzade Ahmet Efendi, *İmâm-ı 'Azâm Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri(El-Usûlü'l-münîfe li'l-imam Ebî Hanîfe)*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul: İFAV Yayınları, 1996, s.117.

²²¹ Enfâl, 8/2.

²²² Sâbûnî, *El-Kifâye fi'l-hidâye*, thk. Muhammed Arûcî, Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2013, s. 365-366.

vermez.²²³

Bu anlamda büyük günah sahibinin, îmân etmiş olma açısından küçük günah işleyenden hiçbir farkı yoktur. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'e (s.a.s.), hem kendisi hem de mü'minler için istiğfârda bulunması emredilmiştir.²²⁴ Bu da mürtekb-i kebîrenin îmân dairesinden çıkmadığının delilidir. Çünkü istiğfar ancak günahı olan biri için yapılabilir, günahsız biri için istiğfârı emretmek hikmete ders düşeceğinden söz konusu değildir. Aynı zamanda bu günahkâr kişinin küfür veya şirke düşmediği de sabit olur, çünkü bunların affı için mutlaka kişinin tövbeye yönelmesi gerekmektedir.²²⁵ Ehl-i Sünnet kelâmcıları Cemel ve Sıffîn olaylarını da bu kapsamda ele alır ve çarpışmalarda öldüren veya öldürülen her kim varsa îmânına hâlel gelmediğini ifade eder. Hucurât Sûresi'nin 9. âyeti, konuyla alakalı olarak değerlendirilmiştir. Âyetin meali şu şekildedir:

*“Şâyet inananlar içerisinde iki grup birbirleriyle çatışacak olursa aralarında sulh ortamını sağlayın. Ancak taraflardan biri diğerine haksız şekilde saldırıda bulunursa, Allah'ın emrettiği doğrultuda davranıncaya dek onlarla savaşın; eğer itaatkâr olurlarsa adil şekilde sulhu temin edin ve adaletli olun. Muhakkak Allah adaletli olanları çok sever.”*²²⁶

İmam Mâtürîdî bu âyetin Cemel ve Sıffîn olayları hakkında nâzil olduğunu söylemenin mümkün olduğunu kaydeder ve şu rivâyete yer verir: Hz. Ali Cemel günü bir adamın karşı taraftakilere kâfir dediğini duyar. Buna cevâben, böyle söylememesi gerektiğini, onların haksızlık yaptığını ve aynı şeyi kendileri için iddia ettiğini, bunun neticesinde de savaşa giriştiklerini ifade eder. Ayrıca âyette savaşa katılan her iki topluluktan mü'min vasfıyla bahsedilmektedir, bu da îmânlarını korudukları anlamına gelir.²²⁷

Kurtubî bu âyete farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. Ona göre bu âyet, inananların da anlaşmazlığa düşebileceğini ve onlardan savaşı men etmenin îsâbetsiz olduğunu gösterir. İhtilafa düşme, diğerine haksızlık etme insanın fitratında bulunmaktadır,

²²³ Ahmet Sâim Kılavuz, *Îmân-Küfür Sınırı: Tekfir Meselesi*, 8.b., İstanbul: Marifet Yayınları, 2016, s. 57.

²²⁴ Âl-i İmrân, 3/159; Mümtebine, 60/12.

²²⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2002, s. 420-421.

²²⁶ Hucurât, 49/9.

²²⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu, İstanbul: Mîzân Yayınevi, 2007, XIV, s. 67-68.

inanan bir kimsenin yanlış bir davranışta bulunması onun îmânıyla ilgili değildir.²²⁸

Fitne olayları neticesinde meydana gelen ve kelâmî tartışmalara ivme kazandıran bir diğer olay, Hakem Olayı olarak bilinen vakadır. Sıffin Savaşı'nda çözüm bulma amacıyla her iki taraftan birer arabulucu tayin edilmesine, Müslümanlardan birtakım kişiler karşı çıkmış; Kur'ân'ı-Kerîm'i referans alarak²²⁹, hüküm vermek için Allah'tan başkasına müracaat eden herkesi kâfir ilan etmiş ve sonrasında Kûfe dolaylarındaki Harûre denilen yerde bir araya gelerek faaliyetlerine başlamışlardır. Sözü edilen bu grup "Hâricîler" olarak isimlendirilmiştir.

Hâricîler, kendi dışındaki tüm Müslümanlardan kopuş yaşadığı gibi kendi aralarında görüş farklılıklarıyla da karşılaşmışlardır. Örneğin bazılarına göre, tahkimi gerçekleştiren kişiler olmaları dolayısıyla iki hakem (Ebû Musa el-Eş'arî ve Amr b. Âs) tekfir edilmelidir. Diğer bazılarına göre işlenen küfür şirk kabilindedir. Bir kısmına göre ise bu şirk değil, nimete nankörlük anlamında bir küfürdür.²³⁰ Hâricî fırkaların ittifak ettiği hususlara bakıldığında, Hz. Osman ve Hz. Ali'ye ittibâ etmekten çıkmak, bunu her tür taâtin ön koşulu olarak görmek, buna özen gösterilmediği müddetçe nikâhları geçerli görmemek, tüm büyük günah işleyenleri tekfir etmek ve Sünnet'e muhalif davranışlar sergileyen yöneticilere itaat etmeyi bırakmayı vacip saymak gibi ilkeler göze çarpmaktadır.²³¹

İmam Kurtubî'nin *Tezkire*'de değindiği kayda değer bir fitne olayı da Hz. Hüseyin'in katledilmesidir.²³² Katille sonlanan bu süreçte Mu'âviye kendisinden sonrası için oğlu Yezîd'i halife tayin etmiş, bu durum Hz. Hüseyin başta olmak üzere Müslümanların çoğunluğunda memnuniyetsizliğe neden olmuştur. Mu'âviye öldükten sonra Yezîd, dönemin Medine valisi Velîd b. Ukbe aracılığıyla Hz. Hüseyin'den ve diğer Müslümanlardan kendisine biat etmelerini istemiş, Hz. Hüseyin biat etmeyerek aile üyeleriyle beraber Medine'ye gitmiştir. Sonrasında çok sayıda Kûfelinin kendisini desteklediği haberini alan Hz. Hüseyin Kûfe'ye geri dönmeye karar vermiş; ancak o gelene kadar onu destekleyenler tutumlarını değiştirmişlerdir. Hz. Hüseyin bundan habersiz bir şekilde, gitmemesi yönünde telkinde bulunanlar olmasına rağmen

²²⁸ Kurtubî, *Câmi'*, XVI, s. 317.

²²⁹ Bkz. Yûsuf, 12/40. Âyette meâlen, "Hüküm yalnızca Allah'a aittir." ifadesi geçmektedir.

²³⁰ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tahir et-Temîmî el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928, s. 291-292.

²³¹ Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 3.b., Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993, s. 133.

²³² Bkz. Kurtubî, *Tezkire*, s. 1115-1123.

yakınlarıyla birlikte Kufe'ye doğru yola çıkmıştır. Yolda bazılarının ayrılmasıyla yaklaşık yetmiş kişi kalan bu grup Kerbela denen yere varmış, burada iki taraf arasında oldukça şiddetli bir çatışma gerçekleşmiş ve Hz. Hüseyin ile taraftarları bu çatışmada şehit edilmiştir. Tarihte “Kerbela Olayı” olarak yerini alan bu hâdise, Hz. Ali'nin çevresinde cereyan eden durumlarla beraber Şiiliğin oluşumunda aslî bir roldedir.²³³

1.2. Fitne Hakkında Bazı Konular

Rivâyetler, fitnelerin özellikleri, geliş zamanları ve fitneye müteallik birtakım hususlar hakkında pek çok bilgi içermektedir. İlk olarak, bir fitnenin ortaya çıkışı, tespit edilmesi ve ondan sakınmanın teminiyle ilgili gelen haberler şöyledir:

“Hz. Peygamber (s.a.s.) buyurdu ki: ‘Zaman yaklaştıkça ilim azalır, tamahkârlık görülür, fitneler zuhûr eder ve herc çoğalır.’ İnsanlar hercin ne olduğunu sordular. Hz. Peygamber (s.a.s.), ‘İnsanların birbirini katletmesidir.’ cevâbını verdi.”²³⁴

Zamanın yaklaşmasıyla neyin kastedildiğine dair İmam Kurtubî farklı görüşleri zikretmiştir. Bir görüşe göre zamanın yaklaşması demek ömrün kısalması ve bereketinin azalmasıdır. Başka bir veche göre, kıyâmet vaktinin yaklaşmasıdır. Farklı bir görüşe ise kasıt, günlerin sürelerinin kîsâlması, yani standart halinden daha kîsâ zamanda tamamlanmasıdır.²³⁵

Kur’ân- Kerîm’de fitneden sakınmanın gerektiğinden bahseden bazı âyetler mevcuttur. Örneğin Enfâl Sûresi’nde şöyle buyurulmaktadır:

*“Fitneye karşı tetikte olunuz, çünkü fitne yalnızca zulüm işleyenlerinizin başına gelmez. Ayrıca biliniz ki, Allah’ın azabı çok şiddetlidir.”*²³⁶

Fitne bağlamında aktarılan bir rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.s.), “İslâm’ın sonu var mıdır?” sorusuna, “Arap ya da Acem olsun, Allah bir evin halkı için hayır dilerse onlara İslâm’ı katar.” şeklinde yanıt vermiştir. Devamında muhatap daha sonra neler gerçekleşeceğini sormuş, Hz. Peygamber (s.a.s.) de fitnelerin ortaya çıkacağını söylemiştir. Muhatap sonrasında, “Vallahi, inşallah bu fitneler meydana gelmez.” deyince Hz. Peygamber, “Nefsimi elinde bulundurana yemin olsun ki, bu fitne zamanı

²³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib Ebû Ca’fer et-Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk*, 2.b., Beyrut: Dâru’t-Türâs, 1967, V, s. 400-467; Ethem Rûhi Fığlalı, “Hüseyin”, *DİA*, 1998, XVIII, 521-524.

²³⁴ Müslim, “İlim” 11.

²³⁵ Kurtubî, *Tezkire*, s. 1090.

²³⁶ Enfâl, 8/25.

geldiğinde sizler, yükselerek birbirinin boyunlarına dolanan yılanlara döneceksiniz.” buyurmuştur.²³⁷

Fitne zamanları, insanların hem can güvenliği hem de îmânlarının sağlam kalması açısından tehlikeli zamanlardır. Öyle ki akşamdan sabaha kişilerin îmân durumlarının değişkenlik göstermesi ihtimali haberlerde geçmekte, mü'minler buna karşı ikaz edilmektedir.²³⁸ Fitnelerin yol açtığı tehlikelerden sakınmak adına, insanların mümkün mertebe kendi köşelerine çekilmesi ve hamle yapmaması tavsiye edilmektedir. Bu bakımdan fitne anlarında oturmak ayakta durmaktan, ayakta durmak yürümekten, yürümek ise koşmaktan daha avantajlıdır.²³⁹

Fitnenin ağır bastığı ve ortaya çıktığı zamanlara karşı korunmak için izlenecek diğer yollar, Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenerek içindekilere tabi olmak, Müslüman cemaati olarak bir arada bulunmaktır. Nitekim bir rivâyete göre Hz. Peygamber, kendisine fitne hakkında soru soran Huzeyfe'ye hitaben, “Ey Huzeyfe, Allah'ın kitabını öğren ve içinde yazanlara ittiba et.” buyurmuş ve bu sözünü üç defa tekrarlamıştır.²⁴⁰

Korunma amaçlı gösterilen çabalara rağmen fitnelerle karşı karşıya kalmak olasıdır. Böyle olduğu takdirde tavsiye edilen ilk sabırdır. Allah Resulu, Ebû Zer'e, ciddi bir fitne/felaket halinde, insanların çoğu şeye muktedir olmadığı zamanlarda yapılması gerekenin, takvalı olmaya özen göstermek olduğunu söylemiştir.²⁴¹ Bir Tirmizi hadîsinde nakledildiğine göre ise Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

“İnsanlar öyle bir zamana denk gelecek ki, o süre içerisinde dini konusunda sabır gösteren kişi, avucunda ateş tutan biri gibi görülecektir.”²⁴²

Normal şartlarda bir kulun ölümü temenni etmesi uygun görülmezken, istisnai olarak fitne anlarında ölümü arzu etmenin caiz olduğuna delalet eden rivâyetler bulunmaktadır.²⁴³ Bunun muhtemel nedeni, Müslümanların dinlerini koruyabilmelerini sağlamaktır. Bir Müslümanın hayatının son bulması istenecek bir netice olmasa da, küfre düşme ihtimali göz önüne alındığında mü'min olarak ölmek kâfir olarak hayatını sürdürmekten evladır.

---

²³⁷ Şa'rânî, *a.g.e.*, s. 368.

²³⁸ Tirmizi, “Fiten”, 30; Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1.

²³⁹ Osmân b. Saîd b. Osmân Ebû Amr ed-Dânî, *Es-Sünenü'l-Vâride fi'l-Fiten ve Ğavailhâ ve's-Saat ve Eşrâtuha*, Riyad: Dâru'l-Âsime, 1995, s. 241.

²⁴⁰ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1.

²⁴¹ Bkz. Kurtubî, *Tezkire*, s. 1133.

²⁴² Tirmizi, “Fiten”, 73.

²⁴³ Bkz. Kurtubî, *Tezkire*, s. 1141.

Fitne dönemlerinin özelliklerinden biri, sâlih ve takvalı Müslümanların genellikle bu döneme kalmaması; adaletsiz, emanete riâyet etmeyen insanların toplum çoğunluğunu oluşturması ve iyi ile kötünün ayırt edilemeyecek şekilde birbirine karışmasıdır. Böyle bir ortam için Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ashabına tavsiyesi, sonuçlarını tahmin edebildikleri işleri yapmaları, belirsiz işlerden uzak durmaları, daha ziyade hususi işlere yönelip umumi işlerden yüz çevirmeleridir.²⁴⁴

Konuyla ilgili bir hadîste Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kendisinden başlayıp kıyâmete kadar sürecek olan vakitte meydana gelecek tüm fitneleri ashabına haber verdiği nakledilmektedir.²⁴⁵ Fitnelerin özelliklerini içeren bir rivâyette ise şunlar geçer:

“Gerçekleşecek fitnelerden üçü, geride neredeyse hiçbir şey bırakmayacaktır. Bazı fitneler de vardır ki, tıpkı bir yaz esintisini andırır. Fitnelerin bazısı büyük, bazısı küçüktür.”²⁴⁶

Fitneden haber veren rivâyetler genelde umumi olmakla birlikte, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) özel olarak “ahlas” isimli bir fitneden söz ettiği görülmektedir. Muhatapların, ahlâsın ne olduğuna dair sorusuna ise Hz. Peygamber (s.a.s.), ahlâsın kaçışmak ve harp hali olduğunu söyleyerek yanıt vermiştir; rivâyetin devamında da gizli bir fitneden bahseder. Buna göre bu fitnenin dumanı, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ahalisinden birinin ayağı altından çıkacak ve bu kişi peygamberin yolunu takip ettiğini iddia edecektir, fakat öyle değildir. Ayrıca fitne vakitlerinde insanlar, istikamete sahip olmayan insanlara uyacaktır. Hz. Peygamber (s.a.s.) aynı hadîste son bir fitneden daha bahseder, bu ise düheyne fitnesidir. Düheyne, felaket anlamındadır.²⁴⁷ İslâm ümmetinden hiç kimse bu fitneye dūçar olmaktan hâlî kalamayacaktır.²⁴⁸

Ağızdan çıkan sözlerin fitneyi çoğaltmakta büyük etkisi vardır. Hâtta, sözlerin kılıca oranla daha fazla fitneyi ortaya çıkardığı haber verilmiştir. Dilin fitnesinden kasıt, karmaşa anlarında insanları kışkırtmak, doğruyu bildiği halde insanlardan saklamak, mazlum insanlarla ilgili bilgileri zulmedenlere aktarmak, gaflet anında düşünmeden Allah'ın gazabına sebep olacak ve Cehennem' götürecek sözler söylemek türünde

---

²⁴⁴ İbn Mace, “Fiten”, 10.

²⁴⁵ Bkz. Müslim, “Fiten”, 23.

²⁴⁶ Müslim, “Fiten”, 22.

²⁴⁷ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî , *El-Fâik fî Garibi'l-Hadîs*, 2.b., Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, s. 305.

²⁴⁸ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1.

hâllerdir.²⁴⁹

1.3. Melâhim Kapsamındaki Olaylar

Melâhim kavramı, -daha önce geçtiği üzere- fiten kavramıyla birlikte çeşitli düzensizlik ve kargaşa durumlarını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu iki kavramın ayrımı net olmamakla birlikte melâhimin daha özel bir alana tekabül ettiğini ve daha ziyade savaş durumlarına yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Fitne ise daha geniş, melâhimin içeriğini kapsayacak bir kullanım alanına sahiptir.

Kurtubî, *Tezkire*'de melâhim başlığı altında savaşlarla alakalı bazı olayları da işlemiştir. Bunlardan biri Mekke ve Medine şehirlerinin harap edilmesidir. Buna dair bir hadîs şöyledir:

“Kâbe’yi cılız bacakları olan iki Habeşli harap edecektir.”²⁵⁰

Ebû Hüreyre’den gelen bir rivâyette Habeşlilere ek bilgi olarak, Kâbe’ye yapılacak ilk saygısızlığın ve bu saygısızlığı helal saymanın, Kâbe ahali tarafından gerçekleştirileceği nakledilir. Ayrıca bu hadîste bildirildiğine göre Habeşliler iki kişi değil bir ordu olarak gelecek, tekrar eski haline döndürülmesi mümkün olmayacak şekilde Kâbe’yi tahrip edeceklerdir.²⁵¹

Medine ile alakalı gelen çeşitli haberlerden²⁵² bazıları şu şekildedir:

“Medine beldesi demirci körüğüne benzer, pisliğini dışarıya atar. İşte Medine demirci körüğü gibi kirini atmadıkça kıyâmet kopmayacaktır.”²⁵³

“Sizin içinizden her kim Medine’de ölmeye güç yetirirse (ölene kadar Medine’de yaşayabilirse) bunu yapsın. Zira ben Medine’de ölen Müslümanlar için şefaatçi olacağım.”²⁵⁴

İmam Kurtubî, Medine’de yaşayıp ölmeyi teşvik eden hadîsin kapsadığı zamanın, Medine’de felaketler görülmesinden öncesi olduğunu ifade eder. Bundan dolayı fitnelerin baş göstermesinden sonra Medine’den ayrılmakta sakınca olmadığı

²⁴⁹ Bkz. Şa’rânî, *a.g.e.*, s. 390-391.

²⁵⁰ Buhârî, “Hac”, 47.

²⁵¹ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârid et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd*, IV, Kâhire: Dâru’l-Hicr, 1999, s. 127.

²⁵² Bazı rivâyetlerde Medine şehrinin tahrip edilmesinin, Mesîh ve Deccal’in gelişi ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Mesîh ve Deccal konusuna ileride değinilecektir.

²⁵³ Müslim, “Hac”, 487.

²⁵⁴ İbn Mâce, “Menâsik”, 104.

kanaatindedir.²⁵⁵

Melâhim başlığı altında zikri geçen diğer şehirler Bağdat, Basra, İskenderiye ve Şam'dır. Rivâyetlere göre bu şehirlerin hepsi çeşitli savaflara sahne olacaktır; ayrıca bu savafların bazıları çok şiddetli geçerek büyük kayıplara yol açacak, bazıları ise Müslümanları farklı gruplara bölecektir.²⁵⁶ Şam'ın, savafla merkez ve karargâh olması hasebiyle diğer şehirler arasında temâyüz ettiği ve bu özelliği nedeniyle fazilete konu olduğu da nakledilmektedir.²⁵⁷

Kurtubî Tezkire'de melâhim başlığı altında şu savaflara yer vermiştir: Türklerle yapılan savafl ve Rumlarla yapılan savafl. Türklerle yapılacak harple ilgili gelen haberlerde, Türklerin nasıl özelliklere sahip olduğundan da bahsedilmektedir. Örneğin Ebû Hureyre kanalıyla gelen bir rivâyette Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

“Sizler, kıldan ayakkabılar giyen, küçük gözleri ve basık burunları olan bir toplumla çarpışmadığınız müddetçe kıyâmet kopmayacaktır.”²⁵⁸

Rum savafl hakkında gelen nakillerde ayrıntılı bilgi mevcuttur. Buna göre bu savaflta her iki taraf bir müddet üstünlük sağlayamasa da neticede İslâm ordusu galip gelecek, galibiyet sonrası bir Hıristiyanın havaya haç kaldırıp nida etmesi sebebiyle öfkelenen bir Müslüman o haç kırarak, bundan dolayı taraflar tekrar savaflacaklardır. Aynı zamanda Rumlarla yapılan bu harp son derece çetin geçecek, hatta o güne kadar hiç kimsenin benzerine şahitlik edemeyeceği ölçekte bir büyüklüğe sahip olacaktır.²⁵⁹

Melâhim çerçevesinde Tezkire'de detaylı şekilde ele alınan bir mesele de Mehdi olarak bilinen kişinin gelişidir. İslâm düşüncesi açısından Mehdi, Müslümanların sıkıntılı döneminde zuhur ederek onlar adına kurtarıcılık yapacağı düşünülen şahıstır. Ayrıca kurtarıcı inancı diğer inanışlarda da mevcuttur.²⁶⁰ Kur'ân'ı Kerîm'de açıkça kendisine işaret bulunmayan Mehdi, rivâyetlerde çokça yer almış olmasına rağmen, varlığı ve gelip gelmeyeceği hususu İslâm bilginleri arasında tartışmalıdır ve Mehdi inancına çeşitli eleştiriler getirilmiştir. Kelâm âlimleri genel olarak eserlerinde bu

²⁵⁵ Şa'rânî, *a.g.e.*, s. 431.

²⁵⁶ Bkz. Ebû Bekir Ahmed b. Ömer b. Abdülhâlik el-Atekî el-Bezzâr, *el-Bahrü'z-Zehhar (Müsnedü'l-Bezzâr)*, IX, Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009, s. 118; Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdi el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Arabi'l-İslâmî, 2002, s. 330.

²⁵⁷ Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 6.

²⁵⁸ Müslim, “Fiten”, 62.

²⁵⁹ Bkz. Müslim, “Fiten” 37; Kurtubî, *Tezkire*, s. 1158-1160.

²⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ethem Rûhi Fığlalı, “Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25(1981), s. 196-201.

konuya değinmemişlerdir. Mehdi'den bahseden kelâmcılardan biri olan İzmirli İsmail Hakkı, onun geleceğini savunmaktadır. İsmail Hakkı'ya göre Mehdi'nin zuhuru hem aklen hem âdeten mümkündür.²⁶¹

Şîî gelenekte ise Mehdîliğin önemli bir yeri vardır ve buna dair inanç, Şîa ilkeleri doğrultusunda şekillenerek Sünnî paradigmaya göre farklılık göstermiştir. Tüm Şîî grupların üzerinde ittifak ettiği bir Mehdî fikrinden bahsetmek mümkün değildir, zira her mezhebin diğerlerinden ayrıldığı bazı noktalar bulunmaktadır. Örneğin İmâmiye'nin bir kolu olan İsnâaşere'ye göre Mehdî an itibariyle kayıptır; toplumda düzensizliğin artması, küfrün yaygınlaşması ve îmânın gittikçe kaybolması üzerine ortaya çıkacak ve hakiki inanç olan Şîi inancını yeryüzünde yayacaktır. Ortaya çıkışından sonra Mekke'ye bir elçi göndererek oranın sakinlerinden kendisine biat etmesini isteyecek, fakat oradakiler elçiye itaat etmek yerine onu boğazlayacak, bunun üzerine Mehdî yandaşları ile birlikte gelerek tüm düşmanlarından intikamını alacaktır. Daha sonra da Kûfe'de hâkimiyet kuracak ve faaliyetleri bu şekilde sürüp gidecektir.²⁶² Bir başka Şîî fırka olan Zeydiyye ise diğer Şîî gruplara nispetle görülen muhalif tutumunu Mehdî meselesinde de sergilemiştir ve bu fırka içerisinde ağırlıklı olarak Mehdî görüşü reddedilmektedir.²⁶³

Sünnî düşünce mensupları arasında Mehdî'yi kabul edenlerin, daha ziyade hadîşçiler ve selef çizgisindeki bilginler olduğunu söylemek mümkündür. Mehdî inancının İslâm kaynaklı olmadığı eleştirisine karşı hadîslerle istidlâl yapılmaktadır, hatta en muteber iki hadîs kaynağı olan ve "Sahîhayn" olarak bilinen Buhârî ve Müslim'de geçen rivâyetler ele alınır ve bunların isnat tenkitleri yapılır.²⁶⁴ İmam Kurtubî'nin Mehdî'ye dair görüşü de bu doğrultudadır.

Kurtubî, ahir zamanda çıkacağı kaydıyla birlikte Mehdî'nin -dış görünümü de dahil olmak üzere- özelliklerine, çıkış alametlerine ve yeryüzünde gerçekleştireceği faaliyetlere değinmektedir. *Tezkire*'de bahsedildiği kadarıyla Mehdî Hz. Peygamber'in (s.a.s.) soyuna mensuptur, zulmün ve adaletsizliğin çok büyük olmasından ötürü

²⁶¹ İzmirli İsmail Hakkı, "Mehdi Meselesi", sadeleştiren: Ali Duman, *Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C: 3, S: 6 (2010), s. 3.

²⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Cevad Ali, *el-Mehdi'l-muntazar inde's-Şi'ati'l-isney aşeriyye*, çev. Ebu'l-İd Dûdû, 2.b., Köln: Menşûrâtü'l-Cemel, 2007, s. 295-296.

²⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Bayram, "Zeydiyye Fırkasının Mehdilik Anlayışı", *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, S. 10(2017), s. 370-381.

²⁶⁴ Bkz. Abdu'l-Hasan b. Abdullah el-İbâd el-Bedr, *Akîdetü Ehli's-Sünne ve'l-eser fi'l-Mehdi'l-muntazar*, Medine: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1969, s. 134-139.

insanların sığınacak hiçbir yer bulamadıkları bir anda gelerek durumu tersine çevirecek, hem yeryüzü sakinleri hem gökyüzü sakinleri (melekler) bu icraatlerden razı olacaktır. Mehdi'nin hâkimiyeti yedi, sekiz veya dokuz sene sürecektir.²⁶⁵

Mehdi'nin çıkış yeri Mağrip taraflarıdır. İlk olarak burada insanlardan biat alacak, sonra ordusu ile birlikte harekete başlayacaktır. Mekke'de insanlardan ikinci kez biat görecektir ve onlardan düşmanlara karşı savaşmalarını isteyecektir. İnsanların itaat etmesi üzerine, Urve b. Muhammed es-Süfyani isimli şahıs ve ordusuyla harp etmek üzere yola çıkacaklardır.²⁶⁶ Zikredilenler hakkında Huzeyfe isimli sahâbî Hz. Peygamber'e (s.a.s.), "Ey Allah Resulu, onlar Müslüman ve muvahhit kimseler iken, nasıl olur da onlarla harp etmek helal görülür?" diye sormuştur. Buna cevaben Hz. Peygamber (s.a.s.), Allah'a karşı harp açmış olmaları dolayısıyla o insanların îmânlarının makbul olmadığını söylemiştir.²⁶⁷ Bu bağlamda Mâide Sûresi'nin şu âyetinden de söz etmek yerindedir:

*"Allah'a ve elçisine savaş açıp yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların çarptırılacakları ceza ya öldürülmek, ya asılmak, ya çapraz şekilde el ve ayaklarının kesilmesi, ya da buldukları yerden sürülmeleridir. Bu, böyle kimselerin dünyada karşılaşacakları zillettir; âhirette ise onları büyük bir azap beklemektedir."*²⁶⁸

Kurtubî Mehdi'ye karşı savaşacak topluluğu, âyette bahsedildiği üzere Allah'a ve elçisine savaş açanlar kapsamında değerlendirerek bu âyetin tefsîrinde ilk olarak şuna değinir: Allah'a savaş açma ifadesi mecazdır, çünkü Allah kemâl sıfatlarını haiz olmasından ötürü kendisine savaş açılmasından ve mağlup edilmekten münezzehtir. Burada kastedilen mana, Allah katında değerli kullara savaş açmaktır.²⁶⁹ Tefsîrin devamında, hangi eylemin karşılığında hangi cezanın takdir edileceğine dair âlimlerin görüşlerine ayrıntılı olarak yer vermektedir. Kurtubî'ye göre bahsi geçen hadlerin uygulanabilmesi için, âyette peş peşe verilen iki suçun bir arada olması gerekir; Allah ile elçisine savaş açma ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarma çabası.²⁷⁰

Mehdi'ye dair bir diğer bilgi, Kostantiniyye, Roma, Antakya ve bunlar haricinde

²⁶⁵ Kurtubî, *Tezkire*, s. 1203. Ayrıca bkz. Ebû Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990, IV, s. 512; Ebû Dâvûd, "Mehdi", 1.

²⁶⁶ Kurtubî, *Tezkire*, s. 1206.

²⁶⁷ ed-Dânî, *a.g.e.*, V, s. 1089.

²⁶⁸ Mâide, 5/33.

²⁶⁹ Kurtubî, *Câmi'*, VI, s. 150.

²⁷⁰ Bkz. Kurtubî, *Câmi'*, VI, s. 151-157.

pek çok yeri fethedeceği ve fethettiği yerlerde imar faaliyetlerinde bulunacaktır.²⁷¹

2. EŞRÂTÜ'S-SAAT

Eşrâtüs's-Saat terkibi, İslâm literatüründe kıyâmet alametlerini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Ayağa kalkmak, ayakta kalmak gibi anlamlara gelen²⁷² “kıyam” kökünden türeyen kıyâmet sözcüğü, insanların Allah Teâlâ huzurunda kıyam ettiği ba's gününe karşılık gelmektedir.²⁷³

Kur'ân-ı Kerîm'de kıyâmet, toplamda yetmiş yerde geçmektedir ve kıyâmetin keyfiyeti, kıyâmet esnasında gerçekleşecekler pek çok âyette tasvir edilmiştir. Arapçada gün anlamına gelen “yevm” kelimesiyle, “yevmü'l-kiyame” şeklinde Kur'ân'da yer bulan kıyâmetle ilgili, âyetlerden hareketle şunları söylemek mümkündür:

- Kıyâmet günü, üzerinde ihtilafa düşülen her mesele hakkında hüküm verilecek gündür.²⁷⁴

- Nihai hükmün verilebilmesi için, kıyâmet gününde Allah tüm insanları bir araya toplayacaktır.²⁷⁵

- Toplanan bu insanların, bağlı oldukları inanca, amel durumlarına göre arası ayrılacak²⁷⁶ ve herkes îmân-amel durumuna göre, âhîret öncesinde burada bir karşılık görecektir.²⁷⁷

- Yaptıklarının karşılığı olarak cezalandırılmaya müstehak görülenler, en şiddetli derecede azap görmek²⁷⁸, iyi amellerinin boşa çıkması²⁷⁹, yüzlerinin kapkara kesilmesi²⁸⁰ gibi neticelere maruz kalacaktır.

-Çeşitli işaretler olsa da kıyâmetin ne zaman kopacağı ancak Allah tarafından bilinmektedir. İnsanlar açısından meçhul ve aniden gerçekleşecek bir olaydır.²⁸¹

Cibril hadîsi olarak bilinen hadîste de kıyâmetin zamanının bilinemeyeceği nakledilmektedir. Hadîste, bu konuda kendisine yöneltilen soruya Hz. Peygamber

²⁷¹ Kurtubî bu hususa dair rivâyetlere *Tezkire*'de genişçe yer vermiş, fakat aynı zamanda bunların zayıf hadîs veya İsrailiyyat türünden olduğu kaydını düşmüştür. Bkz. Kurtubî, *Tezkire*, s. 1208.

²⁷² İsfahânî, *a.g.e.*, s. “k-y-m” md.

²⁷³ İbn Manzûr, *a.g.e.*, “k-y-m” md.

²⁷⁴ Bakara, 2/113; Nisâ, 4/141; Yûnus, 10/93; Nahl, 16/92, 124; Hac, 22/69; Câsiye, 45/26.

²⁷⁵ Nisâ, 4/87; İsrâ, 17/97; Tâhâ, 20/124; Câsiye, 45/26.

²⁷⁶ Hac, 22/17; Secde, 32/25; Mümtehine, 60/3.

²⁷⁷ Âl-i İmrân, 3/180, 185; A'râf, 7/32; Tâhâ, 100-101; Hac, 22/9; Mücâdele, 58/7.

²⁷⁸ Bakara, 2/85.

²⁷⁹ KeHF, 18/105.

²⁸⁰ Zümer, 39/60.

²⁸¹ Lokmân, 31/34; A'râf, 7/187.

(s.a.s.), “Sorulan sorandan daha fazla şey bilmiyor.” cevabını vermiştir.²⁸² *Tezkire*’de bu hadîse yer verilmekte²⁸³, diğere yandan kıyâmetin zamanına işaret eden haberler de bulunmaktadır. Örneğın bir Müslim rivâyetine göre, Hz. Peygamber (s.a.s.) işaret parmağı ile orta parmağını birleştirerek, “Ben kıyâmete, tıpkı şu iki parmağımın yakın olduğu gibi yakın ba’s olundum.”²⁸⁴ buyurmuştur. Kurtubî, içeriğı farklı bu rivâyetlerin şöyle telif edilebileceğini ifade eder: Hz. Peygamber’in (s.a.s.) kıyâmete bu denli yakınlığından kasıt, peygamberlerin en sonuncusu olması ve kıyâmet ile kendisi arasında hiç peygamber bulunmayacak olmasıdır. Nitekim işaret parmağı ile orta parmak arasında başka parmak yoktur. Bu, Rasûllullah’ın (s.a.s.) kıyâmet vaktini bildiğini göstermemektedir.²⁸⁵

İslâm inancına göre kıyâmet, İsrâfl isimli meleğın Sûr olarak bilinen boruya üflemesiyle başlayacak ve devamında ba’s, haşir ve sorgu merhaleleri gerçekleşecektir.²⁸⁶ Sorgu neticesinde ise her kul Cennet veya Cehennem’e gidecek ve böylece âhiret süreci gerçekleşmiş olacaktır.

Kıyâmetin kopacağına işaret eden çok sayıda alamet bulunmaktadır ve bunlar genellikle küçük alametler-büyük alametler şeklinde bir tasnife tabi tutulmuştur. Küçük alametler daha önce meydana gelecek ve daha uzun süreçte gerçekleşecek alametlerdir. Büyük alametler ise daha büyük etkiye sahip, sonuçları daha net gözlemlenebilen olaylar olacaktır. Kurtubî de kıyâmet alametlerini büyük ve küçük olarak ayırmış ve bunları sırayla zikretmiştir. Küçük alametler; ilmin giderek azalması, cehaletin artmasıyla cahillerin baskın hale gelmesi, karar verme yetkisine sahip kişilerin maddi karşılıklarla satın alınabilir olması, çalgıların meydana çıkması, içki içmenin yaygınlaşması, kadınların da erkeklerin de hemcinsleri ile cinsel ve duygusal bağ kurması, yüksek binalar inşa edilmesi, ibadet yerlerinin fazlaca süslenmesi, liyakatsiz kişilerin buyurgan konuma geçmesi, sonraki dönemlerde yaşayanların öncekilere lanet etmesi ve herc türü hâdiselerin çoğalmasıdır.²⁸⁷

Kurtubî’nin bahsettiğı büyük alametler de şunlardır: Deccal denen varlığın çıkışı, Hz. İsâ’nın nüzul ederek Deccal’i öldürmesi, Ye’cüc ve Me’cüc ile Dabbeü’l-

²⁸² Buhârî, “İmân, 36; Müslim, “İmân, 5.

²⁸³ Bkz. Kurtubî, *Tezkire*, s. 1216.

²⁸⁴ Müslim, “Fiten”, 134.

²⁸⁵ Kurtubî, *Tezkire*, s. 1219.

²⁸⁶ Kıyâmetin bu merhalelerinde meydana gelecek durumlar bir sonraki bölümde konu edilecektir.

²⁸⁷ Kurtubî, *Tezkire*, s. 1217.

Arz'ın ortaya çıkışı, Güneş'in batı tarafından doğması.²⁸⁸

Kurtubî, zikrettiği bu alametlere ek olarak çok sayıda hadîs ile de bu konuyu işlemiştir. Örneğin *Tezkire*'de yer verilen²⁸⁹ uzun bir Buhârî rivâyeti pek çok hâdiseyi kapsamaktadır ve burada kıyâmet kopmadan önce vuku bulacak durumlar şöyle sıralanmaktadır: Aynı ideolojiye sahip iki kalabalık grubun birbiriyle çarpışması (kasıt Hz. Ali ve Mu'âviye taraflarıdır), Allah'ın elçisi olduğu iddiasında bulunan otuz civarı yalancının türemesi (ilim iyice kaybolduğundan bu insanlar çoğalacaktır), yeryüzü sarsıntılarının artması, zamanın eskiye kıyasla daha hızlı akması, fitnelerin her yeri sarması, cinâyetlerin fazlalaşması, insanların zenginleşmesi, malın zekâtını vermek için insan bulmakta zorlanılması, çok katlı yapıların inşa edilmesi, ölen insanların yerinde olmanın arzulanır hale gelmesi. Bu alametlerin en sonuncusu Güneş'in batıdan doğmasıdır, insanlar buna şahitlik ettikten sonra dünyadaki imtihan sona ermiş ve kıyâmet süreci başlamış olacaktır.²⁹⁰

Muteber hadîs kaynaklarının bildirdiği diğer bazı alametler ise şöyledir: Hicaz taraflarından çıkacak bir ateşin, Basra'daki develerin boyunlarına varana kadar ortalığı aydınlatması²⁹¹, Kahtan topluluğuna mensup bir adamın asası ile insanları idare etmesi²⁹²; arzın, içerisinde barındırdığı zenginlikleri dışarıya taşıması ve insanların bunlar uğruna cinâyet, hırsızlık gibi suçlara karışmaları²⁹³, emanet duygusunun kalplerden kalkması ve normal düzeyde güvenilirliği olan bir kimseye rast gelindiğinde, "Falanca toplulukta güvenilir bir adam varmış." şeklinde konuşulur duruma gelmesi.²⁹⁴ Konuyla ilgili sahih rivâyetler yeterince bilgi vermektedir, dolayısıyla zayıf rivâyetlere başvurmak yersizdir.²⁹⁵ Sahih nakiller dikkate alındığında kesin olarak reddedilmesi gereken şey kıyâmet zamanının tayin edilmesinin imkanındır.²⁹⁶

Eşratü's-Saat rivâyetleri için genel bir değerlendirme kabilinde, nakillerde çok çeşitli alametlerden bahsedildiği ve bazen mübalağalı tasvirlerin yapıldığı söylenebilir. Bununla birlikte nakillerde birtakım ortak noktalar bulunmaktadır. Buna göre denebilir ki, öncelikle toplumdaki nizam yavaş yavaş bozulmaya uğrayacak, insanların

---

²⁸⁸ a. y.

²⁸⁹ Kurtubî, *Tezkire*, s. 1219.

²⁹⁰ Buhârî, "Fiten", 23.

²⁹¹ Buhârî, "Fiten", 23; Müslim, "Fiten", 42.

²⁹² Müslim, "Fiten", 60.

²⁹³ Müslim, "Zekât", 62.

²⁹⁴ İbn Mace, "Fiten", 26.

²⁹⁵ Kurtubî, *Tezkire*, s. 1220.

²⁹⁶ Kurtubî, *Tezkire*, s. 1222.

öncelikleri değişecek ve maddî unsurlar önem kazanacak, ahlâkî bir çöküntü yaşanarak kötü veya yanlış olarak kabul gören şeyler olumlu karşılanır olacak, bu beşerî dejenerasyonun akabinde kozmolojik düzensizlikler baş gösterecek ve evrenin doğal dengesi yok olacak; neticede şartları gerçekleşmiş olduğundan kıyâmet kopacaktır.

Büyük alametlerden sayılan bazı olayların gerçekleşip gerçekleşmeyeceği, İslâm geleneğinde tartışma konusu olmuştur. Hz. İsâ'nın nüzûlü meselesi bunlardan biridir. Kurtarıcı olarak geleceği inancından hareketle Hz. İsâ, "Mesîh" olarak isimlendirilmektedir.²⁹⁷ Mesîh inancı gerek Yahudilik gerek Hıristiyanlıkta görülmektedir. Fakat iki dinin kurtarıcı inançlarında şöyle bir fark bulunmaktadır: Yahudiler Mesîh olarak yeni bir kimsenin geleceği kanaatine sahiptir, Hıristiyanlar ise ric'ât (dönüş) düşüncesini savunur.²⁹⁸ Hıristiyan teolojisine göre yandaşlarının yalnız bıraktığı Hz. İsâ, halkın da talep etmesiyle birlikte Yahudiler tarafından çarmıha gerilmiş, birkaç saat çarmıhta kalan Hz. İsâ bu süre sonunda rûhunu teslim etmiştir.²⁹⁹ Kıyâmet öncesinde Hz. İsâ dirilip dünyaya dönecek ve kurtarıcı olarak faaliyetlerini gerçekleştirecektir.

Hıristiyanlık ile İslâm'ın müşterek olduğu konu Mesîh'in kimliğidir. İslâm düşüncesinde bahsi geçen Mesîh, Hıristiyanlıktaki gibi Hz. İsâ'dır. Farklılık gösteren husus, Mesîh'in yaşadıklarıdır. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurulmaktadır:

*"Onlar, 'Biz Meryem'in oğlu ve Allah'ın elçisi olan İsâ'yı katlettik.' diye konuştukları için (ceza gördüler). Hâlbuki onu ne öldürdüler ne de çarmıha gerdiler; başka biri İsâ'ya benzetildi. Bu konuda ihtilafa düşenler, derin bir şüphe içerisindedirler. Bu konuda herhangi bir bilgileri olmadan zanna dayanıyorlar. Kesin olarak sabittir ki, onu öldürmediler."*³⁰⁰

Hz. İsâ'nın nüzûlü hem sübût hem delâlet yönünden katiyet barındıran bir nas ile sâbit değildir. Bu sebeple nüzûl fikrini savunanlar mevcut âyetleri tevil etme yoluna gitmişlerdir. Buna göre örneğin yukarıdaki âyet Hz. İsâ'nın öldürülmediğine delil gösterilir; Allah'ın İsâ'ya teveffi fiilini tatbik edip onu kendi katına yükselteceğini ifade eden âyetteki³⁰¹ teveffi ise, Kur'ân'ın bütününün insicâmını sağlamak adına mecâza

²⁹⁷ Mesîh sözcüğünün kurtarıcı anlamını ifade etmesine dair bkz. Jacques Waardenburg, "Mesîh", *DİA*, 2004, XXIX, s. 306.

²⁹⁸ Ethem Rûhi Fığlalı, a.g.m., s. 182.

²⁹⁹ Bkz. Markos, 15/6-37.

³⁰⁰ Nisâ, 4/157.

³⁰¹ Âl-i İmrân, 3/55.

hamledilmelidir, ayrıca devamında gelen yükseltme fiili hissî/bedenî bir yükseltmedir.³⁰² İmam Kurtubî bu âyetle ilgili farklı görüşlere yer vermiştir. Bunlardan birinde âyetteki teveffî kavramı, kabz kelimesi ile tefsîr edilmektedir, devamındaki ref kavramına ise ölüm olmaksızın semaya yükseltme olarak karşılık verilmiştir.³⁰³ Hz. İsa'nın öldürülmemiş olması ve yükseltilmesi, daha sonraki bir zamanda nüzûl edeceğine doğrudan delil teşkil etmemektedir; fakat -diğer insanlardan farklı olarak- ölümden korunmasının özel bir nedene matuf olduğu, bu nedenin de nüzûl olduğu yorumunu yapmak mümkün görünmektedir.

Kurtubî, Hz. İsa'nın kıyâmet öncesinde nüzûl etmesindeki hikmete dair üç farklı vecih sıralamıştır. Bunlardan ilki şöyledir: Hz. İsa'yı çarmıha gerip öldürmeye kalkanlar Yahudilerdir. Yahudiler Hz. İsa'ya kötü muamelede bulunmuş, onun sihir yaptığını iddia etmişlerdir, bu sebeple Allah onlara zilleti tattıracak, yeryüzünde hiç hâkimiyet ve güçleri kalmayacaktır. Kıyâmet zamanı yaklaştığında ise Deccâl isimli varlık ortaya çıkacak ve Yahudiler ona biat edeceklerdir. Bunun üzerine öldürdüklerini sandıkları Hz. İsa ortaya çıkacak, Allah bu vesileyle düşmanlarını hezimete uğratacaktır.³⁰⁴ İkinci veche göre, Hz. İsa'nın yeryüzüne inişi Deccâl ile savaşmak için değil, ecelinin yaklaşması sebebiyledir. Her mahlûk son tahlilde mutlaka toprağa karışacağından, öldürülmeksizin göğe çekilen Hz. İsa, canının alınması için yeryüzüne indirilecektir.³⁰⁵ Son ihtimal ise, İslâm ümmetinin diğer ümmetlere nispetle üstünlüğünden dolayı Hz. İsa'nın bu ümmetin mensubu olmak için dua etmiş, Allah'ın da bu duaya icabet ederek onu âhir zamanda tekrar göndermek üzere semâya yükseltmiş olmasıdır.³⁰⁶

Yukarıda bahsi geçen ve kıyâmete yakın dönemde zuhur edeceği bildirilen bu şahıs hakkında gelen rivâyetlere göre Deccâl; bir gözü sakat olup bu haliyle ilahlık iddiasında bulunan³⁰⁷ insanların korunmak adına dağlara kaçmasına sebep olacak ölçüde büyük bir şerre sahip olan³⁰⁸, tüm peygamberler tarafından kendisinden sakındırılan ve iki gözünün arasında "kâfir" yazısı bulunan³⁰⁹ bir varlıktır.

³⁰² Bkz. Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Nüzûl-i İsa (aleyhisselam) Meselesi*, çev. Abdülkadir Yılmaz, İstanbul: Rihle Kitap, 2011, s. 56-60; Mustafa Sabri, *Mevkîfü'l-akl ve'l-ilim ve'l-âlem min Rabbi'l-âlemîn ve ibâdihi'l-mürselîn*, 2.b., Beyrut: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî, 1981, IV, s. 235-236.

³⁰³ Bkz. Kurtubî, *Câmi'*, IV, s. 100.

³⁰⁴ Kurtubî, *Tezkire*, s. 1302-1303.

³⁰⁵ Kurtubî, *Tezkire*, s. 1303.

³⁰⁶ Kurtubî, *Tezkire*, s. 1304.

³⁰⁷ Tirmizî, "Fiten", 56.

³⁰⁸ Müslim, "Fiten", 125.

³⁰⁹ Buhâri, "Fiten", 27.

ÜÇÜNCÜ BÖLM

KİYÂMET VE ÂHİRET

1. KİYÂMET

1.1. Sûr'a Üfürülüş

Dünya hayatının işlevini tamamlaması ve tüm alametlerinin görülmesi sonucu gerçekleşecek olan kıyâmetin ilk adımı, Sûr ismi verilen şeye üflenmesidir. Sûr, sözlükte “kendisine üflenen bir çeşit boynuz”³¹⁰ anlamını ifade ederken kelâm terminolojisinde de aynı doğrultuda “kıyâmetin kopması veya haşrin başlaması için görevli melek tarafından üflenecek boru”³¹¹ şeklinde karşılık bulmaktadır. Bazı bilginler Sûr'un boynuz olduğunu inkâr edip “sûret” kelimesinin çoğulu olduğu kanaatine varmakla birlikte³¹², İslâm düşüncesindeki genel kabule göre Sûr, mahiyeti tam olarak bilinmeyen, iki kez kendisine üfürülecek olan ve bu sayede kıyâmet sürecini başlatacak bir tür boru veya boynuzdur.

Kendisine üflenen ve bu sûretle kıyâmete götüren boru veya boynuz benzeri bu aletin hakiki anlamda var olduğu kanaati hâkimdir, fakat bununla birlikte Sûr'un ve nefhanın (üfürme) mecaz olduğu görüşü de mevcuttur. Bu görüşe göre, mecaz anlatım ile insan bedeni kastedilmiş olmalıdır. Üfürmeden kasıt ise kıyâmet hadisesinin bir çırpıda ve kolayca gerçekleşmesidir. Nitekim buna delalet eden âyetler de bulunmaktadır. İmam Mâtürîdî mecaz fikrini benimseyen isimlerden biridir.³¹³

Kur'ân-ı Kerîm'de Sûr kelimesi on âyette geçmektedir. Bu âyetlerden bazıları kıyâmet sahnesini tasvir etmekte (birinci üfürme), bir diğer kısmı ise insanların diriltilmesi ve diriltilecek bir araya toplanmasından bahsetmektedir (ikinci üfürme). Farklı görüşler olmakla birlikte genel kanaat, Kur'ân-ı Kerîm'in tasvirine paralel olarak

³¹⁰ İsfahânî, *a.g.e.*, “s-v-r” md.

³¹¹ “Nâkûr”, *DİA*, XXXII, s. 346. Sûr'un ıstılâhî karşılığı “kıyâmetin kopmasını ve insanların yeniden diriltilmesini ifade eden bir Kur'ân terimi” olarak verilmektedir. Fakat bu tanımın geleneksel kelâm literatürü açısından isâbetli olduğunu söylemek mümkün değildir. Yukarıda yer verilen tanımlamanın Sûr'un işlevini daha doğru şekilde tarif ettiği görülmektedir. “Sûr” maddesindeki tanım için bkz. Âdil Bebek, “Sûr”, *DİA*, 2009, XXXVII, s. 534-535.

³¹² İbn Manzûr, *a.g.e.*, “s-v-r” md.

³¹³ Bebek, “Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde Âhîret İnanç”, *M.Ü.İ.F.D.*, 19 (2000), s. 17-18.

Sûr'a iki defa üfürüleceği yönündedir.³¹⁴

Birinci üfürmeyi anlatan âyetlerden hareketle Sûr' üfürülüş anında yaşanacaklardan bahsetmek mümkündür. Buna göre Sûr'a üfürüldüğü vakit kişiler arasındaki akrabalık bağlarının hükmü kalmayacak ve kimse birbirine bir şey soracak durumda olmayacak³¹⁵, üfürülüştü idrak eden herkes –Allah'ın müstesna tuttıkları hariç- korkuyla ürpercek ve Allah'ın huzurunda hor ve hakir bir duruma düşecek³¹⁶ ve yine Allah'ın hariç bıraktıkları dışındaki herkes çarpılıp ölecektir.³¹⁷ Üfürülüş anını ve tasvir eden bir başka âyette ise şöyle buyurulmaktadır:

“*Sûr bir üfürüş ile üfürüldüğünde, yer ve dağlar yükletilip ardından bir çarpılışla çarpıldıklarında; işte o gün kıyâmet gerçekleşmiş olacaktır.*”³¹⁸

Kurtubî, son âyette geçen bir üfürüş (نفخة واحدة) terkiibinin müennes olmasının hakiki bir te'nîse delalet etmediği kaydını düşmekte ve bu üfürüş ile ölüme uğramayan hiç kimse kalmayacağını ifade etmektedir.³¹⁹ Ömer Nasuhi Bilmen de aynı şekilde kıyâmeti başlatacak olan üfürüş ile insanların hayatlarından mahrum kalacaklarına temas etmektedir.³²⁰ Dolayısıyla bu görüşe sahip tüm bilginlere göre nefha sayısı ikiden ibarettir. Kur'ân-ı Kerîm'de Sûr anlamında kullanılan bir diğer kelime “Nâkûr”dur. Müddessir Sûresi'nde şöyle geçmektedir:

“*Artık Nâkûr'a (Sûr'a) üflendiği zaman; işte o gün çetin bir gündür.*”³²¹

İçerisinde Sûr lafzı veya bir tür boruyu/boynuzu ifade eden bir lafız geçmeksizin kıyâmetin kopuşundan, çetinliğinden ve büyüklüğünden bahseden âyetler de mevcuttur. Örneğin Hac Sûresi'nde şöyle buyurulmaktadır:

“*Ey insanlar, Allah'a karşı takvalı olun. Muhakkak ki kıyâmet sarsıntısı çok*

³¹⁴ Sûr'a üç defa üfürüleceğine dair görüş için bkz. Kurtubî, *Tezkire*, s. 509. Burada ilk üfürüş *nefhatü'l-feza'* (dehşet ve korku üfürüşü), ikinci üfürüş *nefhatü's-sa'ik* (sarsıntıya uğrayarak ölme üfürüşü), üçüncü üfürüş ise *nefhatü'l-kıyâm* (Allah'ın huzuruna çıkma üfürüşü) olarak belirtilmektedir. Kurtubî, *Câmi'*de, üç kez üfürmeye dair görüşün îsâbetli olmadığını, Sûr'a iki defa üfürüleceğini kaydeder. Çünkü ona göre, aralarında zaman olmaması sebebiyle *nefhatü'l-feza'* olarak isimlendirilen üfürüş aslında *sa'ik* kapsamında değerlendirilebilir. Yani insanlar nefha ile dehşete kapılır ve o anda ölürlür. Bkz. Kurtubî, *Câmi'*, XIII, s. 240.

³¹⁵ Mü'minûn 23/101.

³¹⁶ Neml 27/87.

³¹⁷ Zümer 39/68. Âyetlerde hem insanların ürpermesinin hem de çarpılıp ölmesinin, Sûr'a üfürülüşün hemen akabinde gerçekleşen durumlar olarak verilmesi ve aralarında fasıla olduğuna işaret edilmemesi, Sûr'a üç değil iki defa üfürüleceği görüşünü desteklemektedir.

³¹⁸ Hâkka 69/13-15.

³¹⁹ Kurtubî, *Câmi'*, XVIII, s. 264.

³²⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsîri*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985, VI, s. 2941.

³²¹ Müddessir 74/8-9.

büyük bir şeydir. Kıyâmeti göreceğiniz o gün, tüm emzikli kadınlar çocuklarını unutup bırakacak, hamileler çocuğunu düşürecekler. İnsanları ise sarhoş vaziyette göreceksiniz, hâlbuki onlar sarhoş değildirler. Ne var ki Allah'ın azabı çok şiddetlidir."³²²

Bu âyetin içeriğine dair iki farkı vecih söz konusu edilebilir: Birincisine göre âyette betimlenen hâller örnek kabilindedir, amaç o günün şiddetini anlatmaktır; yani o gün o kadar çetin ve dehşetli olacaktır ki, insanlar nefislerinden başka hiç kimseyle ilgilenemeyecektir. İkinci veche göre âyette geçenlerin hiçbiri mesel değildir ve o gün meydana geleceği bildirilen olaylar gerçekten yaşanacaktır.³²³

Kıyâmet sarsıntısının meydana gelişinin tam olarak hangi zaman dilimine tekabül ettiği hususunda da farklı yaklaşımlar vardır. Bir görüşe göre kıyâmet dünya zamanı dâhilinde vuku bulacaktır ki bu Güneş'in batıdan doğmasına eşlik edecektir. Bir diğer görüşe göre bu an âhiret zamanının ilk günüdür.³²⁴ İlk üfürüşün zamanı hakkında bilgi veren bazı nakiller de mevcuttur. Buna göre sarsıntı ve ölüm nefhası Cuma günü gerçekleşecektir.³²⁵

Tezkire'de sarsıntılar ile nefhayı bir arada zikreden rivâyetlere yer vermesine rağmen, Kurtubî bu sarsıntı veya zelzelelerin, peşinden mutlaka nefhayı getirecek olaylar olmadığı görüşündedir. Çünkü yer kabuğunun hareketlenerek, dalgalı bir denizin gemiye olan etkisine benzer şekilde üzerinde bulunan herkesi ve dağ, bina gibi büyük boyutlu olanlara varana kadar her şeyi sarsıp savurması müşahede edilen durumlardır. Bu sebeple sarsıntılar/zelzeleler ancak kıyâmetin alametlerinden biri olarak kabul edilebilir, bu açıdan diğer kıyâmet alametlerinden hiçbir farkları yoktur.³²⁶

1.2. Birinci Üfürüş ile İkinci Üfürüş Arasındaki Süreç

Kıyâmeti başlatan ilk nefha ile yeryüzünde hayatını sürdüren tüm canlıların yok olmasının ardından ne olacağını haber veren merfû bir nakilde Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmaktadır:

“Allah kıyâmet günü, yeryüzünü tümüyle kabzeder (kavrar), gökyüzünü ise sağ eliyle dürdükten sonra, ‘İşte ben hakiki hükümdarım, peki yeryüzünün (itibâri)

³²² Hac 22/1-2.

³²³ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasan b. Muhammed b. Halîm el- Halîmî, *el-Minhâc fî şü'abi'l-îmân*, thk. Hilmi Muhammed Fevde, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979, s. 448.

³²⁴ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtühu'l-gayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*, 2.b., Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-‘Arabî, 1999, XXIII, s. 199-200.

³²⁵ Nesâî, “Cum'a”, 5; Dârimî, “Salât”, 56.

³²⁶ Kurtubî, *Tezkire*, s. 510.

hükümdarları nerede?’ buyuracaktır.”³²⁷

Hadiste geçen ifadelerin hakiki manaya hamledilmesi Allah’a, uluhiyyete ters düşen nitelikler atfetmek anlamına geldiğinden kelâmî açıdan problem teşkil etmektedir. Kurtubî öncelikle bu konuda getirilebilecek itirazları zikredip akabinde çözüm sadedinde bazı teviller sunmaktadır. İtiraz olarak şöyle denmektedir: El, insan uzvunu ifade etmek üzere vaz’ edilmiş bir kelimedir. Aynı zamanda el, kavrama bükme/dürme gibi eylemleri gerçekleştirme işlevine sahip olan organdır. Allah’ın da böyle bir organa sahip olarak bu vasıtayla bahsi geçen eylemleri gerçekleştirdiğini söylemek, O’nun ilah olması hasebiyle sakıncalı olacaktır. Bu meyanda Kurtubî, Kur’ân-ı Kerîm’i de referans alarak el sözcüğünün Arap dilindeki çeşitli anlamlarını sıralamaktadır. Bu anlamlar kuvvet³²⁸, nimet, sahip/ mâlik olma³²⁹, uzuv³³⁰ şeklindedir. Ona göre, hadiste geçen “Allah’ın ‘yed’i” terkihiyle kastedilen mana, Allah’ın kudreti ve tüm mahlûkâtı ihata etmesidir.³³¹ Hadiste dürme olarak anlam verilen tayy (طي) ile kavrama olarak anlam verilen kabz (قبض) sözcüklerinin muhtemel karşılığı, bir şeyin yok olup tükenmesi veya kaybolup gitmesidir. Kurtubî bu bağlamda şu âyetteki kullanımı örnek olarak zikretmektedir:

و ما قدروا الله حق قدره والارض قبضته يوم القيامة والسموات مطويات بيمينه سبحانه و تعالى عما يشركون

*“Allah’ı gereken ölçüde idrak edemediler. Kıyâmet günü arz O’nun avucundadır, gökler ise O’nun sağ elinde dürülmüştür. Allah müşriklerin ortak koştuklarından münezzeh ve yücedir.”*³³²

Kurtubî’ye göre âyetin kabz ile ilgili kısmına, yeryüzünün kıyâmet günü yok olup gideceği yönünde anlam verilebilir. Göklerin, O’nun sağ elinde dürülmüş olması ifadesinin anlamı da yine yok olup gitmedir. Nitekim Arap dilinde “عنا دهرانطوى” (Zaman üzerimizden geçip gitti) şeklindeki kullanım, bu anlamların doğruluğunu desteklemektedir.³³³

Kurtubî’nin yukarıda geçen hadise getirdiği açıklamalar, onun kelâmî bağlamda tartışılan sıfatlar konusundaki yaklaşımını tahlil etmeye imkân verdiği için ötürü

³²⁷ Buhârî, “Rikâk”, 23; Müslim, “Münâfikûn”, 23

³²⁸ Sâd 38/17; Âl-i İmrân 3/73.

³²⁹ Yâsîn 36/71; Bakara 2/237.

³³⁰ Sâd 38/44.

³³¹ Kurtubî, *Tezkire*, s. 468-469.

³³² Zümer, 39/67.

³³³ Kurtubî, *Tezkire*, s. 469-470.

dikkate değerdir. Naslarda geçen ve kelâm ilminde haberî sıfatlar olarak isimlendirilen yed, vech, istivâ gibi özellikler ekollerce farklı yorumlara tâbî tutulmuş ve İslâm geleneğinde teşbîh ile ta'tîl anlayışlarıyla çerçevelenmiş bir skalada yer almıştır. İmam Kurtubî, Allah'a isnad edilen bu gibi sıfatları hakikî anlamları ile değerlendirenlerin Mücessime ve Haşviyye müntesipleri olduğunu belirtmiş ve Allah'ın bunlardan münezzehe olduğunu vurgulamıştır.³³⁴ Haberî sıfatların Allah'a aidiyetlerini kabul etmesi ve aynı zamanda bu sıfatları zâhirî anlamlarıyla ele almayıp tevil yoluyla birincil olmayan karşılıklarına sevk etmesi, onun bahsi geçen skalada mutedil bir konumda bulunduğunu söylemeyi mümkün kılmaktadır.

Yeryüzü mahlûkâtının tamamının fenâyâ uğramasından sonrasına dair Kurtubî'nin İbn Râhûye'den iktibas ettiği rivâyete göre, ölüm meleği Allah'ın huzuruna gelerek, “Canlı kalmasını dilediklerin dışında herkesi öldürdüm.” diyecek, Allah da kimlerin kaldığını soracaktır. Ölüm meleği kalanların Arş taşıyıcısı olan melekler, Cebrâil, İsrâfil, Mikâil ve kendisi olduğunu ifade ettikten sonra Allah ölüm meleği haricindeki tüm meleklerin ölmesini emredecektir. Sonrasında Allah'ın sorduğu, “Kim kaldı?” sorusunu, ölüm meleği Allah'ın ve kendisinin kaldığını söyleyerek cevaplandıracaktır. Allah son olarak ölüm meleğinin ölmesini irade edecek ve böylece hâdis varlıklar bütünüyle canlılığını yitirecek, kadîm olan Allah haricinde hayat sıfatına sahip hiç kimse olmayacaktır.³³⁵ Esasen bu hadis, “*Yerin üstünde her ne varsa yok olmaya mahkûmdur, yalnızca celal ve ikram sahibi Rabbinin vechi baki kalacaktır.*”³³⁶ âyetinde ifadesini bulan ve kelâm literatüründe Allah'ın “bekâ”³³⁷ sıfatı olarak tenzihî/selbî sıfatlar kapsamında değerlendirilen “varlığının sonsuz oluşu” vasfının bir başka nassî delilidir.

İki üfürüş arasında ne kadar süre olduğu hususunda Ebû Hüreyre'den mervî

³³⁴ Kurtubî, *Tezkire*, s. 471.

³³⁵ Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled İbn Râhûye el-Hanzalî, *el-İmâm İshâk b. Râheveyh, İbrâhîm b. Mahled el-Hanzalî el-Mervezî, nezîlü Nisâbûr ve kitâbühü'l-Müsned*, thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî, Medine: Mektebetü'l-İmân, 1990, s. 84

³³⁶ Rahmân, 55/26-27.

³³⁷ Allah'ın bekâ sıfatı hakkında detaylı bilgi için bkz. İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdümelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nisâbûrî, *Kitabu'l-İrşâd ilâ kavâtü'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*, thk. Ahmed Abdürrahîm, Tefvik Ali Vehbe, Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009, s. 27-33; Râzî, *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe (el-Muhassal)*, nşr. ve çev. Eşref Altaş, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019, s. 153; Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâil es-Saffâr el-Buhârî, *Telhîsü'l-edille li kavâ'idü't-tevhîd*, thk. Angelika Brodersen, Beyrut: el-Ma'hedü'l-İlmânî li'l-Ebhâsi's-Şarkıyye, 2011, s. 241; Kâdî Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer Muhammed el-Beydâvî, *Tavâli'u'envâr [min metâli'i'l-enzâr]: Kelâm Metafizîği*, nşr. ve çev. İlyas Çelebi, Mahmut Çınar, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014, s. 198.

müttefekun aleyh bir hadise göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

“İki üfürüş arasında kırk vardır.”

Ashâb bunun üzerine Ebû Hüreyre’ye, “Kırk gün mü?” diye sormuş, o da cevaben “Buna dair bir şey söyleyemem.” demiştir. Devamında orada bulunanlar, “Kırk ay mı?” sorusunu sormuş, Ebû Hüreyre aynı şekilde mukabelede bulunmuştur. Son olarak yöneltilen, “Kırk yıl mı?” sorusuna da cevap vermeyen Ebû Hüreyre şunları söylemiştir: “Bir kemik vardır ki, onun dışında insana ait ne varsa yok olur. O kemik *acbü’z-zenebdir* (kuyruk sokumu kemiği). Daha sonra Allah gökten su indirir ve tüm yok olanlar tıpkı bitkinin canlanması gibi canlanır.”³³⁸

Süyûtî, *el-Büdûru’s-sâfire* isimli eserinde, Ebû Hüreyre’den sâdır olan, “Buna dair bir şey söyleyemem.” sözü hakkında, Kurtubî’nin iki farklı teviline yer verir. Birincisine göre, Ebû Hüreyre müphem kalan “kırk” ifadesinin miktarını Hz. Peygamber’den (s.a.s.) duymuş, fakat bunu açıklamaktan imtina etmiştir. İkinci teville göre Ebû Hüreyre, ifadenin manasını Hz. Peygamber’e (s.a.s.) sormamıştır ve gerçekten bilgisi yoktur. Kurtubî ilk tevili daha îsâbetli bulmaktadır, ona göre Ebû Hüreyre söz edilen sürenin miktarını bilmekle beraber, bunun bilinmesi zaruret teşkil etmediğinden açıklama yapmamıştır.³³⁹

Kurtubî’nin belirttiği üzere, yukarıda bahsedilen bozulma ve çürümeye uğrayacakların istisnası, peygamberler ve şehitlerdir. Ona göre çürümeden müstesna kalma konusunda, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) ümmetinden şehit olanlar ile önceki peygamberlerin ümmetlerinden şehit olanlar arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır.³⁴⁰

---

³³⁸ Müslim, “Fiten”, 141.

³³⁹ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Büdûru’s-sâfire fî ahvâli’l-âhire*, thk. Ebû Abdullah Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1996, s. 87-88.

³⁴⁰ Şa’rânî, *a.g.e.*, s. 132.

2. ÂHİRET

Ölüm ötesi kapsamında meydana gelecek son evre âhirettir, âhiret şu üç aşamada gerçekleşecektir: Ba's, haşir ve Cennet/Cehennem. Ba'sın vukuunu takiben hemen haşir meydana gelecektir, dolayısıyla bu iki merhale birbirinden bağımsız değildir ve bir bütün olarak da değerlendirilebilir. Ba's ve haşrin nihâyetinde tüm insanların sorgusu tamamlanmış olacak ve herkes amel durumuna göre Allah'ın takdir etmesiyle Cennet veya Cehennem'e gönderilecektir. Cennet/Cehennem âhiret evresinin sonuç kısmını oluşturmaktadır.

2.1. Ba's

Ba's sözcüğü sözlükte, “göndermek, yeniden varlığa getirmek, ordu”³⁴¹ gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Istilahta ise ba's, Sûr'a üflenmesi sonucu tüm fertleriyle yok olan insanların, ikinci kez Sûr'a üflenmesinin ardından yeniden hayat bulmasını, yani dirilmesini ifade etmektedir. Diriliş, kelâm literatürünün tartışmalı konularından biri olarak öne çıkmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de, Sûr'a ikinci kez üfürülmesini betimleyen âyetlerde insanların diriliş akabinde “ayağa kalkarak bakınacakları”,³⁴² “kabirlerinden Rableri'ne doğru akın edecekleri”³⁴³, “bölük bölük O[’nun huzuru]na gidecekleri”³⁴⁴, Allah tarafından “birbirleriyle iç içe girmiş, dalgalanır bir hâlde bırakılacakları ve artık hepsinin eksiksiz biçimde toplanmış olacağı”³⁴⁵, onların “gömgök mahşerde toplanacağı”³⁴⁶ buyurulmaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi, Sûr'a ikinci kez üfürülüş, insanların kabirlerinden kaldırılıp diriltilmesi ve bir araya toplanmaları, birbirini takip eden durumlardır ve bu açıdan bir bütünün parçaları olarak mülâhaza edilebilir. Nitekim âyetlerin bazılarında Sûr'a üfürülüştten sonra ba's aşaması zikredilmeden bir araya toplanma hadisesinden bahsedilmiştir; binaenaleyh ikinci üfürüş dirilişi başlattığından, dolaylı olarak haşri de başlatmaktadır.

Öldükten sonra dirilmenin gerçekleşeceğini kabul etme noktasında tüm kible ve

---

³⁴¹ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-luga ve shâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4.b., Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1990, s. 273.

³⁴² Zümer 39/68. (Âyetin ilk kısmı birinci üfürmeden, ikinci kısmı ise ikinci üfürmeden bahsetmektedir.)

³⁴³ Yâsîn 36/51.

³⁴⁴ Nebe 78/18.

³⁴⁵ Kehf, 18/99.

³⁴⁶ Tâhâ, 20/102.

kitap ehli müşterektir.³⁴⁷ Sünnî kelâmcılar, öldükten sonra dirilmenin aklen mümkün, naklen ise sabit olduğunu açıklamaktadırlar.³⁴⁸ Aynı şekilde kelâm âlimleri Kitap ve Sünnet'te ba's ile alakalı çok fazla nakil bulunduğunu, hadislerde bu konunun fazlaca tekrar edilmesi sebebiyle mânen tevâtür seviyesine ulaştığını ve bunu inkâr edenin küfre düşeceğini ifade etmektedir.³⁴⁹ Nitekim örneğin Allah'ın ölen bir kişiye yeniden hayat vermeyeceğini söyleyenlere karşı, yeniden hayat vermenin Allah'ın bir vaadi olduğunu ifade eden³⁵⁰, kemik veya toz haline geldikten sonra tekrar hayat bulmayı inkâr edenlere, diriliş ile göklerin ve yerin yaratılışını örnek gösteren³⁵¹, dirilişi ilk yaratma ile mukayese eden eden³⁵² âyetler de kelâmcılar tarafından yeniden diriltiilenin naklî delilleri olarak istimal edilmiştir.

Öldükten sonra diriltiilenin imkânı aklî zeminde de tartışma konusu edilmiştir. Zira herhangi bir meselenin sübutu tartışmasına veya varlığının ispatı çabasına girmenin ön şartı, onun aklen imkân dairesinde olduğunu göstermektir. Bu bağlamda, Kur'ân-ı Kerîm'deki ilgili âyetler naklî delil olmanın yanı sıra aklî olarak da delil teşkil etmektedir. Örneğin yukarıda verilen Yâsîn Sûresi 79. âyetinde Allah, yeniden yaratmayı ilk yaratmayla kıyas etmiş, ilk seferde yokluktan varlığa çıkardığı gibi, aynı şeyi tekrar yaratmaya muktedir olduğunu ortaya koymuştur. Nahl Sûresi 38. âyetinde ise yeniden yaratma, yerin ve göklerin yaratılışı bağlamında zikredilmiştir. Yer ve gök gibi daha büyük ölçekli ve yaratılmasının daha zor olduğu söylenebilecek şeyleri yaratmaya gücü yeten Allah, insanları öldükten sonra tekrar yaratmaya da güç yetirir.³⁵³ Diriliş fikrini aklî olarak temellendiren diğer bazı hususlar; bu dünyada görülen haksızlıklar ve insanlar arasındaki farklılıklar karşısında, dünyanın mutlak olarak adaletin sağlandığı bir yer olmamasından ötürü adaletin tecellî edebileceği bir yere duyulan ihtiyaç, insanların yaratıcı karşısındaki sorumluluğu, bu dünyanın –müşahede edildiği üzere- yorgunluk ve elem yurdu olması dolayısıyla, insanların fitratlarında olan

---

³⁴⁷ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 160.

³⁴⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 288; Pezdevî, *a.g.e.*, s. 160.

³⁴⁹ Bkz. Cürçânî, *a.g.e.*, III, s. 606; Harpûtî, *a.g.e.*, s. 111; Ebü'l-Meâlî Kemâlüddîn Muhammed b. Muhammed İbn Ebî Şerîf, *Kitabu'l-Müsâmere fi şerhi'l-Müsâyere* (Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd İbnü'l-Hümâm'ın *Kitâbü'l-Müsâyere fi'l-akâidi'l-münciye fi'l-âhire*'si ve Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa'nın *Hâşiye ale'l-Müsâmere*'si ile birlikte), 2.b., Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1928, II, s. 99.

³⁵⁰ Nahl 16/38.

³⁵¹ İsrâ, 17/98-99.

³⁵² Yâsîn 36/79.

³⁵³ Bkz. Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, s. 331-332.

rahatlık yaşama istediğine cevap verilebilecek bir yerin mevcûdiyetinin gerekliliğidir.³⁵⁴

Dirilişi kökten reddedenler olduğu gibi, kabul edip mahiyetinin farkı olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Tümünden inkârcı olan gürûh Materyalistler, farklı bir diriliş fikrini benimseyenler ise İslâm filozoflarıdır.³⁵⁵ Filozoflar ile mütekellimler arasında bu mesele, “ma’dûmun iadesi” başlığı altında kritik edilmektedir.³⁵⁶ Kelâmcılara göre diriliş esnasında beden tekrar vücut bulacaktır.³⁵⁷ İslâm filozofları ise yokluğa karışmış bir şeyin, aynıyla varlık düzlemine çıkamayacağı görüşündedir, bundan dolayı dirilişin bedenler ile gerçekleşeceğini kabul etmezler.³⁵⁸

Bedensel dirilişi reddederek rûhânî diriliş fikrini tercih etmelerinin diğer gerekçeleri ise şunlardır: Beden geçici ve süflî arzuların, rûh ise daimî ve ulvî hazların mahallidir. Sonsuzluk yurdu olan Cennet veya Cehennem’e nakledilmek üzere gerçekleştirilecek dirilişin, bedenlerin iadesi yoluyla vuku bulduğu kanaati bu bakımdan îsâbetsizdir.³⁵⁹ Diğer yandan bedensel bir diriliş fikri bazı problemleri beraberinde getirmektedir. Örneğin, herhangi bir uzvunun koptuğu varsayılan bir insan için iki ihtimal vardır; ilk ihtimale göre ba’s günü uzvu eksik biçimde diriltilecektir, böyle bir diriliş ise kabîhtir.³⁶⁰ Ayrıca bu insanın âhirette ödüllendirilecek kişilerden olması halinde, sonsuz âhret hayatını uzuv eksikliğiyle sürdürme durumunun bir ödül tablosu olmayacağı yorumu yapılabilir.

Kişinin ömrü boyunca sahip olduğu tüm parçalarla beraber diriltileceği farz edildiğinde ise şu soruya cevap aranabilir: İnsan etinin yendiği bir beldede başkası tarafından yenen bir insan, kendiyile birlikte onu yiyen kişinin de parçası olmaktadır. Böyle durumdaki insanların bedensel dirilişi nasıl mümkün olacaktır?³⁶¹ Teftâzânî, *Şerhu’l-Akâid* isimli eserinde bu soruyu değerlendirmektedir. Ona göre, bahis konusu parçalar ya her iki kişiye birden iade edilecek ya da sadece birisine iade edilecektir. İlk seçenek muhaldir; ikinci seçenekte ise iki kişiden birine iade yapılmamış olduğundan yine çözüme ulaşılamaz. Esasen insanların yedikleri şeyler fazlalık hükmünde

³⁵⁴ Selim Özarslan, *İslâm’da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, 2.b., Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013, s. 116-118.

³⁵⁵ Sâbûnî, *Bidâye*, s. 158.

³⁵⁶ Bir istisna olarak, iki zıt diriliş görüşüne sahip olduğu ifade edilen Tûsî’ye dair bir değerlendirme için bkz. Zübeyir Bulut, “Tûsî’nin Filozof ve Kelâmcı Olarak Savunduğu İki Farklı Haşır Anlayışı”, *KADER*, C. 15, 2 (2017), s. 294-301.

³⁵⁷ Cürcânî, *a.g.e.*, III, s. 556-558; Beyzâvî, *a.g.e.*, s. 234; Gazzâlî, *Durre*, s. 51.

³⁵⁸ Teftâzânî, *Şerhu’l-Akâid*, s. 239.

³⁵⁹ Gazzâlî, *Tehâfütü’l-felâsife*, 8.b., Kâhire: Dâru’l-meârif, 1972, s. 285-286.

³⁶⁰ Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali İbn Sînâ, *el-Adhaviyye fi’l-meâd*, thk. Hasan ‘Âsî, Tahran: Şems-i Tebrîzî, 1910, s. 107.

³⁶¹ a.y.

olduğundan iadesinin yapılması beklentisi anlamsızdır. İadeye konu olacak şeyler insanların aslî cüzleridir.³⁶²

İadenin keyfiyeti hususu da ihtilafa konu olmuştur. Cürcânî bu mevzuda, kendi mezhebinin ve Mu'tezile kelâmcılarının görüşleri üzerinde durmaktadır. Onun belirttiğine göre Mu'tezile mezhebinde ma'dûm şeydir, dolayısıyla mevcûd yok olduğunda, ma'dûm halinin özel zâtı kalır. Bu zât sebebiyle ma'dumun tekrar mevcûd olması mümkündür.³⁶³ Cürcânî'ye göre ise –Sünnî kelâmcılarda ma'dum şey olmadığından- varlık tam anlamıyla yok olur. Bu yokluktan tekrar varlık alanına geçilmesi ise aklen imkân dâhilindedir.³⁶⁴

İmam Gazzâlî, filozofları en şiddetli biçimde eleştiriye tabi tutan isimlerden biridir, öyle ki filozofları tekfir ettiği üç mevzudan biri, dirilişin cismânî olup olmadığı meselesidir. Gazzâlî'nin bu bağlamda öne sürdüğü ilk argüman, Kur'ân-ı Kerîm'in ilgili âyetleridir. O, ölümden sonra duysal hazlardan daha büyük hazların mevcûdiyetini kabul etmekte, fakat bunu dinin haber verdiğini ifade etmektedir. Gazzâlî'nin itiraz ettiği şey, bu konuda sadece akılla sonuca ulaşma çabasıdır. Âhîret merhalesinde rûhânî ve cismânî hazların bir arada gerçekleşeceğini, âyetlerin sunduğu tasvirlerle ters düşme pahasına reddetmek için bir gerekçe bulunmamaktadır.³⁶⁵ Bedenlerin aynıyla iade edilemeyeceği düşüncesinden hareketle bedensel dirilişi inkâr etme tutumuna dair Gazzâlî'nin kanaati şudur: Yok olan bir bedenın yeniden yaratılması, onun aynının değil mislinin yaratılması iledir.³⁶⁶

İmam Kurtubî'nin ba's konusundaki görüşü, bedenlerin dünyadaki hallerinin tüm âyân ve arazlarıyla beraber iade edileceği yönündedir. Ayrıca Ehl-i Sünnet'in görüşünün de –ihtilaf bulunmaksızın- böyle olduğunu belirtmektedir.³⁶⁷ Buradan hareketle Kurtubî'nin, insanın rûh-beden bütünlüğü içerisinde tüm unsurlarıyla birlikte yeniden diriltileceği şeklindeki yerleşik kelâmcı kanaatine taraftar olduğunu söylemek

³⁶² Tefâtâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 239.

³⁶³ Cürcânî, *a.g.e.*, III, s. 548.

³⁶⁴ a. y. Mu'tezilî kelâmcıların bu meseledeki görüşlerine dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Orhan Şener Koloğlu, "Mutezile Kelâmında Yeniden Yaratma", *Usûl İslâm Araştırmaları*, C. 27, 1 (2008), s. 7-40. Bu çalışmada, benimsenen iki farklı yeniden yaratılış fikrinden bahsedilmektedir. Genel Mu'tezile düşüncesine ve Behşemiyye mezhebine göre, -Sünnî ekolde olduğu gibi- varlık tamamıyla yokluğa karışacağından, yeniden yaratma yoktan varlığa çıkma şeklinde meydana gelecektir. Hüseyiniyye mezhebine göre ise yok olmak, varlığın cüzlerine ayrılıp dağılması demek olduğundan, tekrar yaratılma, ayrılan parçaların bir araya gelmesi suretiyle kendini gösterecektir.

³⁶⁵ Gazzâlî, *Tehâfüt*, s. 287-288.

³⁶⁶ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 296.

³⁶⁷ Kurtubî, *Tezkire*, s. 487.

mümkün görünmektedir.

Ba'sin mahiyeti üzerine yapılan kelâmî ve felsefî tartışmalara ilave olarak sürecin nasıl işleyeceği rivâyetler yoluyla da aktarılmıştır. Kurtubî'nin ifade ettiği kadarıyla, ilk üfürüşle birlikte geçecek kırk yılın ardından, Allah meniye benzer bir su indirecek ve Allah'ın kudreti sayesinde bu suyla bedenler oluşmaya başlayarak insan sûretini alacaktır.³⁶⁸ Bazı bilginlerin aktardıkları, süreçle ilgili şu bilgileri içermektedir: Yırtıcı bir kuş, vahşi bir su veya kara hayvanı tarafından parçalanıp yenen, yanarak veya suda boğularak ölen (yani ne şekilde can vermiş olursa olsun) herkesin dağılan cüzleri Allah tarafından bir araya getirilecek ve rûh haricindeki her şey bedene geri verilmiş olacaktır. Sonrasında Allah'ın emretmesiyle birlikte her rûh bedenine dönecektir.³⁶⁹ Bazı haberlerde ise, insanların diriltilmesinin, mahlûkât yok olurken geride kalan tek şey olan *acbü'z-zeneb* isimli kemik vasıtasıyla husule geleceği rivâyet edilmektedir.³⁷⁰ Kurtubî'nin ifade ettiklerinden ve eserinde yer verdiği rivâyetlerden hareketle, onun yokluktan varlığa çıkış şeklinde değil, parçaların toplanması şeklinde bir diriliş anlayışına sahip olduğu çıkarımını yapmak mümkündür.

Ba's hakkında ulaşan çok sayıda rivâyet yoluyla edinilen bir diğer bilgi, her kulun öldüğü hâl üzere diriltileceğidir.³⁷¹ Bu hadîslerden bazılarında şöyle buyurulmaktadır:

“Allah bir kavme azap çektirecek olursa, o kavme mensup insanların her birine azap îsâbet eder. Daha sonra amel durumlarına göre dirilitirler.”³⁷²

“Ölü için dövünmek Cahiliye döneminin alışkanlıklarındandır. Ölü adına dövünen kimseler ölmeden evvel tövbe etmezse, kıyâmet günü ona katrandan bir elbise giydirilir...”³⁷³

Nakledildiğine göre îmân sahibi bir kişi diriltilip kabrinden kaldırıldığı vakit, dünya hayatında kendisine eşlik eden iki melek ve amelleri onu karşılayacaktır. Melekler ona, “Korkma ve üzülme, vaad edilen Cennet ile müjdelen!” diyeceklerdir.³⁷⁴ Kurtubî, bütün bu verilerin yanı sıra tüm insanların çıplak vaziyette diriltileceklerine

³⁶⁸ Kurtubî, *Tezkire*, s. 486.

³⁶⁹ Halîmî, *a.g.e.*, s. 434.

³⁷⁰ Buhârî, “Tefsîr”, 263; Müslim, “Fiten”, 2955; İbn Mâce, “Zühd”, 32; *Muvatta'*, “Cenâiz”, 16.

³⁷¹ Müslim, “Cenne”, 83.

³⁷² Buhârî, “Fiten”, 18; Müslim, “Cenne”, 84. Müslim rivâyeti, “Allah azap etmeyi irade ederse...” ibaresiyle gelmektedir.

³⁷³ İbn Mâce, “Cenâiz”, 51.

³⁷⁴ Cündî, *a.g.e.*, s. 176; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1974, II, 325.

dair haberlerin delaletinin sabit olduğunu ifade etmektedir.³⁷⁵

2.2. Haşir

Haşir sözlükte “insanları bir araya getirmek, toplamak”³⁷⁶ gibi anlamlara gelirken ıstılâhî olarak, kıyâmet gününde yeniden diriltilen varlıkların hesaba çekilmek üzere bir meydana sevk edilip toplanmasını ifade eder.³⁷⁷ Toplanılacak yeri ifade etmek üzere genelde mahşer kelimesi kullanılır, mevkıf ve arasat kelimeleri de aynı anlama gelmektedir. Haşir, âhiret halleri arasında ba‘stan sonra gelerek ikinci merhaleyi oluşturur ve “hesap görüldükten sonra Cennet veya Cehennem’e sevk edilip dağıtmak” anlamındaki neşrin karşıtı³⁷⁸ -veya belki daha doğru bir ifadeyle önceki aşaması- olur. Geleneksel inanca göre bütün ümmetler kendi peygamberlerinin önderliğinde haşredilecek, en önde ise ümmeti ile birlikte Hz. Muhammed (s.a.s.) bulunacaktır, bu yüzden onun isimlerinden birisi de “Hâşir”dir.³⁷⁹ *Tezkire*’de haşre dair dört ayrı veche yer verilmektedir. Bunlardan ikisi dünyada, ikisi de âhirette görülecektir.³⁸⁰

Haşir, kök veya müştak haliyle Kur’ân-ı Kerîm’de kırktan fazla âyette yer almaktadır. Yer aldığı âyetlerde genelde sözlük ve ıstılah anlamına paralel olarak, Allah’ın huzurunda toplanmak, mahşer alanında toplanmak, cehenneme sürülmek üzere toplanmak gibi anlamları ifade ederken³⁸¹ bazı âyetlerde ba‘s anlamında³⁸², bir âyette ise sürgün anlamında kullanılmıştır.³⁸³ Haşrin meydana geleceği sırada yaşanacaklar, Kur’ân-ı Kerîm’de ayrıntılı olarak betimlenmiştir. Buna göre haşir günü; Allah katından söz alanlar dışında kimse şefaate nail olamayacak³⁸⁴, insanlar eksiksiz olarak mahşer yerinde bir araya getirilecek³⁸⁵, içlerinden Allah’a şirk koşanlara, “*Siz ve ortaklarınız, haydi yerinize!*” denecek, kendisiyle şirk koşulanlar ise şirk koşanlara hitaben, “*Siz bize tapmıyordunuz.*” diyecek³⁸⁶, Allah düşmanlarının kulakları, gözleri ve derileri, işledikleri günahlar sebebiyle onlar aleyhinde şahitlik edecek, sahipleri tarafından neden bunu yaptıkları sorulduğunda deriler, her şeyi konuşuran Allah’ın kendilerini de

³⁷⁵ Kurtubî, *Tezkire*, s. 499.

³⁷⁶ Cevherî, a.g.e., “h-ş-r” md.; İbn Manzûr, a.g.e., “h-ş-r” md.

³⁷⁷ Bekir Topaloğlu -İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 4.b., İstanbul: İSAM Yayınları, 2015, s. 118.

³⁷⁸ Süleyman Toprak, “Haşir”, *DİA*, 1997, XVI, s. 416-417.

³⁷⁹ a.y.

³⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurtubî, *Tezkire*, s. 515-516.

³⁸¹ Bu âyetlerden bazıları için bkz. Âl-i İmrân 3/12; Meryem 19/85; En‘âm, 6/38; Furkân, 25/17.

³⁸² İsrâ, 17/97; Tâhâ 20/124-125.

³⁸³ Haşr 59/2.

³⁸⁴ Meryem 19/85-87.

³⁸⁵ KeHF 18/47.

³⁸⁶ Yûnus 10/28.

konuştuğunu söyleyip ilk kez onları yaratan Allah'a döndürüleceklerini ifade edecek³⁸⁷, dağlar Allah tarafından un ufak edilip savrulacak ve böylece yeryüzü –en ufak bir yükselti olmaksızın- bomboş kalacaktır.³⁸⁸

Haşir, insanların daimi olarak kalacakları yerlere gönderilmeden önce karşılaştıkları son aşamadır. Ölüm anı, ölümden sonra göğe yükseltişi, kabir hayatı ve kabirlerden kaldırılma safhalarının hepsinde, kullar mü'min veya kâfir olmalarına göre muamele görmeye birlikte, bunların hiçbirisi hüküm verilen safhalar değildir. Haşir her bir kulla alakalı kesin hükmün verildiği duraktır. Herkesin varacağı yer, burada elde edeceği sonuca göre belirlenecektir; başka bir ifadeyle Allah'ın ilminde önceden mevcut olan hükümler burada tezahür edecektir.

İslâm literatüründe haşir ile ba's arasındaki ayrım net değildir. Bu süreçlerin bazı kısımlarının, diğer başlığın altında yer bulabildiği görülmektedir. Örneğin dirilişin hangi şekilde gerçekleşeceği meselesi, "haşrin cismânîliği" olarak tartışılabilmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere Kur'ân-ı Kerîm'de de aynı iç içe geçmişlik/kavramların birbiri yerine kullanımı söz konusudur.

Bu iltibas izleniminin de ötesinde, haşrin gerçekleşme sureti, haşir ve bu süreçteki âhiret aşamalarının mahiyetine dair bazı âyetlerin birbiri ile tearuz halinde olduğu itirazı da yapılabilmektedir. Örneğin A'râf Sûresi'nde, kendilerine elçi gönderilen kimselerin ve elçi olarak gönderilenlerin sorgulanacağı ifadesi bulunmaktadır.³⁸⁹ Soru sorma ve sorgulama ancak bunu işiten ve cevap vermek üzere konuşabilen kimselere uygulanabilir. Hâlbuki İsrâ Sûresi'nde, "*Kıyâmet günü onları yüzükoyun vaziyette ve kör, sağır, dilsizler olarak yaratırız.*" buyurulmuştur.

Bu âyetler arasında tearuz gibi görünen noktalara İmam Kurtubî şu şekilde açıklık getirmektedir: Yeniden yaratılıp bir araya toplanacak insanlar için tek bir durum veya tek bir durak yoktur; aksine çeşitli haller ve duraklar vardır. Nakillerdeki farklılığın sebebi de budur.³⁹⁰ Kurtubî, âhirete dair bu farklı halleri beş maddede zikretmektedir: dirilerek kabirlerden kalkış, hesap mahalline sevk edilme, muhasebe süreci, ceza yurduna (Cennet veya Cehennem'e) sevk edilme ve sürekli olarak kalınacak mekâna yerleşme.³⁹¹ Bu hallerden ilk üçünde, kulların duyuları kâmil şekildedir,

---

³⁸⁷ Fussilet 41/19-21.

³⁸⁸ Tâhâ 20/102-108; Kehf, 18/47.

³⁸⁹ A'râf 7/6.

³⁹⁰ Kurtubî, *Tezkire*, s. 528.

³⁹¹ Kurtubî, *Tezkire*, s. 528-530.

dördüncü halde duyular işlevini yitirir. Ceza yurdunda ise azabın verdiği acıyı duyup ateşi hissedebilmeleri için insanlara duyuları iade edilecektir³⁹²; nitekim, “*Ateşe sunulurken onların zilletten başlarını öne eğmiş, göz ucuyla gizli gizli baktıklarını görürsün.*”³⁹³ âyeti bu hususu teyit eden bir örnektir.

Mahşerde/mevkifte toplanış anından bahseden bazı âlimler, “*Ve o nidacının yakın bir yerden seslendiği güne kulak ver.*”³⁹⁴ âyetinde geçen nidacının, Beytü’l-Makdis’te bir kayanın üstünde duran bir melek olduğu görüşündedirler.³⁹⁵ Kurtubî nida eden bu meleğin Cebrail olduğunu ifade etmektedir ve nidacının İsrafil olduğu kanaatine de zayıf görüş olarak tefsîrinde yer vermiştir.³⁹⁶ Buradan, nidanın ikinci nefhadan farklı olduğu sonucu çıkmaktadır. Sûr’a ikinci üfürülüş ile önce insanlar dirilecek, dirilmelerinin ardından bahsi geçen nida ile mahşer yerinde toplanacaklardır. “Yakın bir yer” ibaresiyle kastedilen mana ise insanların tamamının bu nidayı duyması, kimsenin bundan uzak kalmamasıdır.³⁹⁷

Gazzâlî, mahşere toplanma bağlamında detaylı bilgi vermektedir. Bu bilgilere göre dirilen insanlar kabirleri başında oturacaktır, bu esnada kimi çıplak kimi giyinik, kimi beyaz kimi siyah vaziyette (kîsâcası farklı niteliklerde) olacaktır; fakat diğer yandan hepsi başını önüne eğmiş şekilde bulunacaktır. Ta ki mağrib tarafından, etrafa yansımaları yayılan ve mahlûkâtı mahşer alanına sevk eden bir ateş zuhur edecektir. Bu ateş sebebiyle tüm mahlûklar dehşete kapılacak ve her biri kendi amelini alarak şunu diyecektir: “Doğrul ve mahşere doğru git.”³⁹⁸

Gazzâlî’nin aksine Kurtubî, diriltihip mahşer yerine toplanan insanların hepsinin çıplak olacağı görüşündedir. *Tezkire*’de buna dayanak teşkil eden bir hadîste, tüm insanların anasının karnından doğduğu gibi (çıplak) toplanacağı ve kıyâmet gününde giydirilecek ilk insanın Hz. İbrâhîm (a.s.) olacağı nakledilmektedir.³⁹⁹ Bu bağlamda başka bir Müslim hadîsinde ise Hz. Peygamber’in (s.a.s.), tüm insanlar çıplak olmasına rağmen o günün şiddetinden dolayı kimsenin kimseye bakamayacağını söylediği rivâyet

---

³⁹² a. y.

³⁹³ Şûrâ 42/45.

³⁹⁴ Kâf, 50/41.

³⁹⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân fi te’vili’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2000, XXII, s. 382; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VII, 374.

³⁹⁶ Kurtubî, *Câmi’*, XVII, s. 27.

³⁹⁷ a. y.

³⁹⁸ Gazzâlî, *Dürre*, s. 51.

³⁹⁹ Müslim, “Cenne”, 57.

edilmektedir.⁴⁰⁰ Kurtubî, ilk giydirilecek insanın Hz. İbrâhîm (a.s.) olmasındaki hikmete ilişkin bazı görüşler sıralamakta ve kendisine göre en tercihe şayan olanını şöyle ifade etmektedir: Hz. İbrâhîm halkı tarafından ateşe atılacağı zaman, muhtemelen insanların gözü önünde kıyafetleri çıkarılmış, Hz. İbrâhîm de bu durum karşısında sabır göstermiş ve tevekkül etmiştir. Bunun mükâfatı da haşir yerinde herkesten önce giydirilecek olmaktadır.⁴⁰¹

Toplanma yerinde sorguya konu olacak şeyleri bildiren hadîslerden birine göre, “*Sonra o gün mutlaka nimetlerden sorguya çekileceksiniz.*”⁴⁰² âyeti nazil olduğunda insanlar Hz. Peygamber’e (s.a.s.), “Ey Allah’ın peygamberi, biz hangi nimetlerden sorguya çekileceğiz? Bunlar ancak iki siyah şeydir, düşmanımız hazır beklemekte, kılıçlarımız ise omuzlarımızdadır.” dediler. Hz. Peygamber (s.a.s.) de, “Bu mutlaka gerçekleşecektir.” buyurdu.⁴⁰³ Bu bağlamda başka bir rivâyette, “Herkes iradesiyle (zorlama olmaksızın) attığı her adımdan dolayı sorguya çekilecektir.”⁴⁰⁴ buyurulmuştur. Ayrıca sorguya çekilecek ilk topluluk, Hz. Muhammed’in (s.a.s.) ümmeti olacaktır.⁴⁰⁵

Tüm insanların mahşer yerinde bir araya toplanmasının ardından meydana gelecek olan yargılama ve hüküm sürecine bazı unsurlar eşlik edecek, başka bir ifade ile insanların yargılanması ve hüküm giymesi bu unsurlar aracılığıyla gerçekleşecektir. Bunlar, amel defteri, mîzân, havz ve sıratdır. İşlevleri bakımından mîzânın yargılama; amel defteri, havz ve sıratın da hükmün uygulanmasına ait parçalar olduğu söylenebilir. Farklı bir yaklaşımla şu da söylenebilir: Hangi kulun nasıl bir hükme ve akıbetle sahip olacağı bilgisi Allah’ın ezeli ilminde mevcuttur; yargılama ise bilinmeyen bir şeyi ortaya çıkarma amacı taşıdığından, mahşerde gerçek bir yargılamadan söz edilemez. Oradaki sorgu ve sonuçlandırma, insanlara nispetle bilinmeyeni ortaya çıkarmaktadır. İsimleri itibariyle mîzân bir teraziyi, amel defteri bir defteri, havz bir havuzu ve sırat bir köprüyü çağrıştırmakla beraber, bunların hiçbiri insanlar tarafından duyular ile idrak edilemeyecek ve şahit âleme göre değerlendirilemeyecek unsurlardır; mahiyetleri ancak Allah tarafından bilinebilir.

---

⁴⁰⁰ Müslim, “Cenne”, 56.

⁴⁰¹ Kurtubî, *Tezkire*, s. 535.

⁴⁰² Tekâsür 102/8.

⁴⁰³ Tirmizî, “Tefsîr”, 88.

⁴⁰⁴ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, s. 376.

⁴⁰⁵ İbn Mâce, “Zühd”, 34.

2.2.1. Havz

Havz, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ait olan ve mevkifte inananların içerisinde su içebileceği bir tür havuzdur, Havz-ı Kevser olarak da bilinmektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de bu havuzdan Kevser olarak bahsedilmektedir.⁴⁰⁶ Havz, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) değeri, fazileti ve mertebesi dolayısıyla ona bahşedilmiş bir hususiyettir; diğer yandan böyle bir havuzun varlığı aklen mümkün hükmü verilenlerdendir.⁴⁰⁷ Havzın özelliklerinden bahseden rivâyetlere göre, havzın suyu süttten daha beyaz, baldan daha tatlı olacaktır. Ayrıca bu sudan içenler bir daha susamayacaktır.⁴⁰⁸ Havz ile sıratın sıralaması hakkında görüş ayrılıkları mevcuttur. Havzın sırat sonrasına ait olduğu kanaati bulunmakla birlikte Kurtubî'nin sahih bulduğu görüş, iki ayrı havzın mevcut olacağıdır. Bunlardan birincisi mahşerde sıratın önce görülecek, ikincisi de Cennet'te bulunacaktır; ayrıca her ikisinin adı da Kevser'dir.⁴⁰⁹ Tahavî iki ayrı havzın varlığı noktasında Kurtubî'ye katılmakta, fakat bunların isimleri konusunda farklı düşünmektedir, onun en doğru bulduğu görüşe göre Kevser Cennet'teki nehrin adıdır, Havz ise Cennet'te değil mahşer yerinde bulunacaktır.⁴¹⁰

Mahşerin öğelerinden biri olan havzın sıralamasına dair başka bir görüş ayrılığı ise mîzân ile ilgilidir. Bir görüşe havzdan su içilmesi mîzânda amellerin tartılması işinden önce, diğer görüşe göre sonradır. Daha îsâbetli olan görüş havz merhalesinin daha önce gerçekleşeceği, bunun nedeni insanların kabirlerinden çıktuktan hemen sonra susuzluk çekecek olmalarıdır.⁴¹¹

2.2.2. Mîzân

Mîzân, kulların îmân ve amellerinin hesap günü değerlendirilmesini temin eden ölçüttür.⁴¹² Bu ölçüt sayesinde hardal tanesi büyüklüğünde olanlar bile tartılacağından hiçbir haksızlığa mahal kalmayacak⁴¹³; tartıda (îmân ve ameli) ağır gelenler saîd, hafif

⁴⁰⁶ Bkz. Kevser 108/1.

⁴⁰⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan İbn Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbüri, *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî, İmâmü Ehli's-sünne*, thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih, Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti't-Dîniyye, 2005, s. 186.

⁴⁰⁸ Buhârî, "Rikâk", 53; İbn Mâce, "Zühd", 36; Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 15.

⁴⁰⁹ Kurtubî, *Tezkire*, s. 702.

⁴¹⁰ Saîd Abdullatîf Fûde, *eş-Şerhu'l-kebîr ale'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, Beyrut: Dâru'z-Zehâir, 2014, s. 754.

⁴¹¹ Kurtubî, *Tezkire*, s. 703.

⁴¹² Toprak, "Mîzân", *DİA*, 2005, XXX, s. 211.

⁴¹³ Enbiyâ 21/47.

gelenler ise şakî olacaktır.⁴¹⁴

İslâm bilginleri tarafından, mîzân ve bahsi geçen diğer unsurlar ile alakalı üzerinde durulan ilk husus, bunların hak oluşudur.⁴¹⁵ Âlimlerin belirttiğine göre, amellerin tartılması işleminin mahşer yerindeki sorgudan sonra gerçekleşecektir. Bunun böyle olması gerekmektedir; çünkü sorgu hangi amellerin işlendiğini belirleme, mîzânda tartma ise bu amellerin miktarlarını ortaya çıkarma görevini üstlenmektedir ki bu tartma sonucunda kulların hak ettikleri miktarda karşılık görmeleri sağlanır.⁴¹⁶

Mîzânın varlığı, tartma işleminden sonra insanların iyi veya kötü bir sonuca varması hususları Kur'ân-ı Kerîm ile sabittir, mîzânın keyfiyetiyle ilgili detaylar ise hadîsler yoluyla bilinmektedir. Bu bağlamda vârid olan bir rivâyete göre, kıyâmet günü Allah Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ümmetinden bir adamı seçip önüne doksan dokuz adet defter açar, defterlerden her birinin büyüklüğü gözün alabildiği alan kadardır. Devamında o adama, “Burada yazılanlardan inkâr ettiğin bir şey var mı? Benim muhafız yazıcı meleklerim sana zulümde bulunmuşlar mı?” diye sorulur. Adam, “Hayır.” diyerek cevaplar. Allah adamın bir mazereti olup olmadığını sorunca, adam aynı cevabı verir. Bunun üzerine ona, “Bugün senin için katımızda bir hasene vardır, ayrıca bugün zulüm de görmeyeceksin.” buyrulur ve üzerinde kelime-i şehâdet yazılı bir pusula çıkartılıp, “Tartına hazır ol.” denir. Daha sonra adam defterlerin beraberindeki pusulanın ne olduğunu sorduğunda verilen cevap, o kişiye asla zulmedilmeyeceği ve pusula ile defterler tartıda karşılıklı kefeye konduğunda pusulanın defterlerden daha ağır geleceğidir.⁴¹⁷

Mü'min sıfatına sahip bir kimsenin mîzândaki durumu nettir, kötülükleri miktarınca iyilik tartıda ona karşılık gelir ve geriye kalan iyiliğine göre muamele görür. Kâfir olan kişinin küfrüne ve kötülüklerine neyin karşılık geleceği ve amellerin tartımının nasıl yapılacağı konusunda ise Kurtubî iki farklı vecih sunmaktadır: İlk vecih, küfrüyle beraber hasenat kapsamında hiçbir ameli olmayan kişiye yöneliktir. Bu

⁴¹⁴ Kâria, 101/6-9. Bu âyetlerde mîzân kelimesinin çoğulu olan “mevâzîn” ifadesi kullanılmaktadır; fakat hesap günü tek bir tartı olacak ve Cibril isimli melek bununla âdemoğlunun amellerini tartacaktır. Bkz. Kurtubî, *Câmi*, XX, s. 166.

⁴¹⁵ Hasan b. Ebî Bekr el-Makdisî, *Gâyetü'l-merâm, fi şerhi Bahri'l-keîlâm*, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail - Muhammed es-Seyyid Ahmed Şihâte, Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2011, s. 713; Pezdevî, *a.g.e.*, s. 163-167; Bâkillânî, *el-İnsâf*, s. 48; Ebü'l-Kâsım İshak b. Muhammed el-Hakîm es-Semerkindî, *es-Sevâdü'l-a'zam*, çev. Talha Hakan Alp, İstanbul: Yasin Yayınevi, 2007, s. 160; İbn Ebî Şerif, *a.g.e.*, s. 124.

⁴¹⁶ Sâdık b. İbrâhîm, *Müntekâ*, s. 216.

⁴¹⁷ Tirmizî, “İmân”, 17; İbn Hibbân, *Sahîh*, 66, s. 462.

durumdaki kâfirin küfrü veya hem küfrü hem kötülükleri mîzânın bir kefesine koyulacak, sonra kula diğer kefeye koyulabilecek bir taati olup olmadığı sorulacaktır. Böyle bir ameli olmadığı için boş kefe yükselecektir, Kur'ân'da geçen tartının hafif gelmesi ifadesinden kasıt da budur; yani hafiflik tartılan şeyin değil, bizzat tartının kendisinin sıfatıdır.⁴¹⁸ İkinci vecih ise kâfir olmakla birlikte iyi, kendisine îmân eşlik ettiğinde taat olarak görülebilecek ameller işleyen kişi hakkındadır. Böyle birinin iyi amelleri mîzânda toplanır, fakat küfür diğer tarafa konduğunda iyi amellerin olduğu kısım hafif gelir.⁴¹⁹

2.2.3. Amel Defteri

İnsanların dünya hayatında işledikleri tüm amellerin kaydının tutulduğu ve mahşer günü içindekilerin zahir olduğu defterdir. Amel defterinin varlığı hakkında İsrâ Sûresi'nde şöyle buyurulmaktadır:

“Biz her insanın kuşunu boynuna doladık. Kıyâmet günü de bunları, önlerine açılmış birer kitap olarak karşılarına çıkarırız. ‘Kitabını oku, bugün hesap sorucu olarak nefsin sana kâfi gelir.’ (buyurulur).”⁴²⁰

Kurtubî bu ayette geçen kuş (طائر) lafzının çeşitli anlamlarına yer vermiştir; bunlar amel, rızık, ilâhî takdir ve kişinin mükellefiyetidir.⁴²¹

Amel defteri insanların işlediği –büyük veya küçük- her amelin kaydını kendisinde barındıracak ve bunu hesap günü ortaya dökerek, herkes amellerini karşılarında hazır bulacak, bu sayede zulme mahal olmayacak, suçlu veya günahkâr kişiler yaptıkları ortaya çıktığından dolayı dehşet ve korkuya kapılacaktır.⁴²² İyiliği fazla olanların amel defteri sağından verilecek ve bu kimseler kolay bir hesap süreci görüp sevinç yaşayacaklardır.⁴²³ Kötülüğü fazla olanların amel defteri ise sol yanlarından veya arkalarından verilecek, bu durumdaki insanlar kitabın verilmemesini ve yok olmayı temenni edeceklerdir.⁴²⁴ Hesap ve amel defteri bağlamında Hz. Aişe'den gelen bir rivâyet şöyledir:

Hz. Peygamber (s.a.s.), ‘Kıyâmet günü kim hesaba çekilirse azap görür.’ buyurdu. Buna

⁴¹⁸ Kurtubî, *Tezkire*, s. 720.

⁴¹⁹ Kurtubî, *Tezkire*, s. 721.

⁴²⁰ İsrâ 17/13-14.

⁴²¹ Kurtubî, *Câmi'*, X, s. 229.

⁴²² Kehf 18/49.

⁴²³ İsrâ 17/71; İnşikâk, 84/7-9.

⁴²⁴ Hâkka 69/25; İnşikâk, 84/10-11.

mukabil ben, ‘Allah Kur’an’da, ‘Kitabı sağ tarafından verilene gelince, o kolay bir hesap görür.’ buyurmadı mı?’ diye sordum. Hz. Peygamber (s.a.s.), ‘O hesap değil, sadece arzıdır (kulun amellerinin ona gösterilmesi ve hatırlatılmasıdır), çünkü kıyâmet günü hesaba maruz kalan kimse muhakkak azaba uğrar.’ şeklinde cevap verdi.⁴²⁵

2.2.4. Sırat

İslâm düşüncesinde sırat, Cehennem’in üzerine kurulacağı ve tüm insanların, geçip geçememesine bağlı olarak elemeye tabi tutulmasına aracı kılınacak bir tür köprüdür. Sırat kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de, dosdoğru yol anlamına gelen “sırat-ı müstakim” terkihi içerisinde otuz üç yerde geçmektedir.⁴²⁶ Cüveynî, sıratın kıldan ince ve kılıçtan keskin yapıya olduğuna dair meşhur söze temas etmekte ve aklen imkânsız olduğu gerekçesiyle bunu inkâr edenlerin; asanın yılanı dönüşmesi, denizin yarılması, ölümlerin dünya hayatında dirilmesi gibi olayları –şahit âlemin kıstaslarına uymama konusunda sırat ile müşterek olmalarına rağmen- dinin sâbitelerinden olduğu için kabul etmesini tutarsız bulmaktadır.⁴²⁷

Tezkire’de belirtildiğine göre, yedi yerde şu yedi farklı konuda sorgulanmadıkça hiç kimse sıratı geçemeyecektir: birinci yerde Allah’a îmân, ikinci yerde namaz, üçüncü yerde Ramazan orucu, dördüncü yerde zekât, beşinci yerde hac ve umre, altıncı yerde gusül ve abdest, yedinci yerde insanlara karşı haksızlık edilip edilmediği (bu en zorlu kısımdır). Kişi bu aşamaların her birinden eksiksiz olarak geçmesi şartıyla sonraki aşamaya intikal etme imkânı bulabilecektir.⁴²⁸

İnsanlardan bir kısmı sıratı geçemeyip düşecek, bir kısmı da düşmeden sıratı geçmeyi başaracaktır, fakat herkesin geçişi aynı anda olmayacaktır. Sıratı sırayla geçecek olanlar; peygamberler, sıddıklar, ihsan sahibi olanlar, şehitler, mü’minler ve ariflerdir. Bunun haricindeki Müslümanlar’dan kimi yüz üstü kapaklanmış, kimi arafta hapis kalmış, kimi îmânını kâmil hale getirmekten geri kalmış olarak kalacaklardır.⁴²⁹ Sıralamadaki farklılığa ilave olarak, geçiş hızının da kişinin Allah katındaki derecesine göre değiştiğine işaret eden bir Müslim rivâyetine göre, sıratı ilk geçecek kişi şimşegin çakması gibi, sonraki rüzgârın esmesi, daha sonraki

⁴²⁵ Buhârî, “Rikâk”, 49; Müslim, “Cenne”, 79

⁴²⁶ Bu âyetlerden bazıları için bkz. Nisâ 4/68; Mâide 5/16; Nahl, 16/26; Mü’minûn 23/73; Mülk 67/22.

⁴²⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 294.

⁴²⁸ Kurtubî, *Tezkire*, s. 751-752.

⁴²⁹ Gazzâlî, *Dürre*, s. 70.

kuşun uçuşu ve ondan sonraki insanın koşması gibi sıradan geçecektir.⁴³⁰

Kurtubî, haşir evresinin parçalarından biri olan şefaathusunu, sıratla irtibatlı olarak, başka bir ifadeyle sıradan geçip geçememe noktasında belirleyici rolü bulunan bir faktör olarak ele almıştır.⁴³¹ Haşir gününde insanlara şefaathusunu edilip edilmeyeceği, kelâm ilminin tartışmalı mevzularından biri olarak tezahür etmektedir. Mu'tezile mezhebinde şefaathusunu, va'd-va'id prensibi çerçevesinde ele alınmıştır. Buna göre, esasında ceza görmeyi hak eden bir kulun şefaathusunu sayesinde bundan muaf tutulması, Allah'ın adaleti gereğince caiz olmaz. Bu sebeple şefaathusunu, ancak mükâfat görmeyi hak eden bir insanın mertebesinin artmasına yönelik olabilir.⁴³² Sünnî anlayışta ise şefaathusunu büyük günah sahipleri için de geçerlidir⁴³³, buna delil olarak getirdikleri hadiste Hz. Peygamber (s.a.s.), kıyâmet günü şefaathusunu büyük günah sahiplerine yönelik olduğunu belirtmiştir.⁴³⁴ Şefaathusunu olmayacağına delil olarak getirilen âyetlerde ise umumi bir nefiy vardır.⁴³⁵ Örneğin, “*Ey îmân edenler! Hiçbir alışverişin, dostluğun ve şefaathusunu olmadığı o gün gelmeden önce size rızık olarak verdiğimiz şeylerden infakta bulunun...*”⁴³⁶ âyetinde şefaathusunu olamamasından kasıt, hiç kimsenin Allah'ın izni ve rızası olmaksızın, kendi tasarrufu ile şefaathusunu edememesidir.⁴³⁷

İmam Kurtubî, diğer bahislerde olduğu gibi şefaathusunu bahsinde de Sünnî kelâmcıların çizgisini benimsemektedir. *Tezkire*'de yer verildiği kadarıyla, ateşe girmeden önce salih amelleri sayesinde şefaathusunu göreceklere bahseden bir hadis şöyledir:

Kıyâmet günü insanlar saf saf ayrılırlar. (İbn Nümejr nakledeken Cennet ehlinin saflara ayrıldığını söylemiştir.) Daha sonra cehennemliklerden olan bir adam başka bir adamın yanına uğrar ve şöyle der: ‘Ey filanca, sen (dünya hayatında) bir gün benden içme suyu istediğini, benim de sana su verdiğimi hatırlamıyor musun?’ (Bu şekilde şefaathusunu bekler.) Hz. Peygamber (s.a.s.), ‘O kişi, cehennemlik olan o adama şefaathusunu eder.’ buyurmuştur. Başka bir adam diğer birinin yanına uğrayıp, ‘Sana abdest suyu verdiğim günü hatırlamıyor musun?’ der. O kişi de abdest suyu veren adama şefaathusunu eder.⁴³⁸

⁴³⁰ Müslim, “Îmân”, 329.

⁴³¹ Bkz. Kurtubî, *Tezkire*, s. 769-792.

⁴³² Bkz. Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, II, s. 604-613.

⁴³³ Bağdâdî, *a.g.e.*, 244.

⁴³⁴ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 23; Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme”, 11. Benzer anlamı ihtiva eden bir başka hadiste Hz. Peygamber (s.a.s.) şefaathusunu istifade edebilecek kişilerin, Allah'tan başka ilah olmadığını ve kendisinin elçiliğini hem diliyle hem de kalbiyle ihlâslı bir biçimde tasdik edenler olacağı ifade etmektedir. Bkz. İbn Hibbân, *Sahih*, XIV, s. 384.

⁴³⁵ Saffâr, *Telhîs*, s. 870.

⁴³⁶ Bakara 2/254.

⁴³⁷ Saffâr, *Telhîs*, s. 870.

⁴³⁸ Kurtubî, *Tezkire*, s. 772. Ayrıca bkz. İbn Mâce, “Edeb”, 8.

Tezkire'de yer verilen bazı rivâyetler ise, bazı insanların ateşe girdikten sonra şefaata görüp bu sayede ateşten çıkacağını bildirmektedir. Bu rivâyetlerden biri şu şekildedir:

Cehennem'in daimi kalıcıları olan Cehennem ehli, orada ne ölürlere ne de yaşarlar. Fakat günahları (veya hataları) nedeniyle kendilerine ateş değmiş olanlara gelince, ateş onları kesin biçimde öldürür, öyle ki yanarak kömüre dönüşürler. Daha sonra onlara şefaata edilmesi için izin verilir. Bu şekilde bölük bölük getirilip Cennet ırmaklarına dağıtılırlar. Devamında, 'Ey Cennet ehli, onların üzerlerine su dökün.' denir ve onlar sel yatağındaki bir ot mîsâli biterler.⁴³⁹

2.3. Cennet-Cehennem

Cennet kelimesi sözlükte, "bir şeyi örtmek" manasındaki cenn (جَن) kökünden müştak olup bol ağaçlı olan ve ağaçları yeri örten her tür bahçe için kullanılmaktadır.⁴⁴⁰ Cehennem kelimesinin kökeni hakkında ise ihtilaf bulunmaktadır. Bazılarına göre bu kelime yabancı kökenli iken, bir diğer görüş, bu kelimenin Arap asıllı olduğu ve "derin kuyu" anlamındaki cihinnam (جَهَنَّمَ) kökünden türediği yönündedir.⁴⁴¹

Cennet ve Cehennem âhiretin sonuç merhalesidir. İnsanlar, imtihan dönemi olan dünya hayatında yaptıkları işlerin karşılığı olarak ve mahşerdeki sorgu sonucunda verilen hükme uygun şekilde, ödüllendirilecekse Cennet'e, cezalandırılacaksa Cehennem'e yollanacak ve gittiği yerde durumuna göre muamele ve ortamlarla karşılaşacaktır.

Ameller karşılığında sevap veya günah sahibi olma ve buna mukabil mükâfat veya azap görme düşüncesi; özellikleri, ismi, yeri ve zamanı değişe dahi İslâm haricindeki dinlerin mensuplarında da mevcuttur.⁴⁴² İslâm inancı açısından Cennet ve Cehennem'in varlığı çok miktarda âyet, hadis ve ümmetin icması ile sabittir.⁴⁴³

2.3.1. Cennet ve Cehennem'in Özellikleri

Cennet ve Cehennem'in pek çok niteliği, bunların tasvirine sıklıkla yer veren Kur'ân-ı Kerîm yoluyla öğrenilmektedir. Buna göre Cennet; takva sahipleri için bir

⁴³⁹ Kurtubî, *Tezkire*, s. 769. Ayrıca bkz. Müslim, "İmân", 306; İbn Mâce, "Zühd", 37.

⁴⁴⁰ İsfahânî, *a.g.e.*, "c-n-n" md.

⁴⁴¹ Bkz. İbn Manzûr, *a.g.e.*, "c-h-n-m" md.

⁴⁴² Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tahir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*, thk. Clement Huart Beyrut: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts., s. 184.

⁴⁴³ Harpûtî, *a.g.e.*, 116.

mutluluk barındıran⁴⁴⁴, boş işlere ve günaha sebep olmayan içkilerin insanlar tarafından birbirlerine ikram edildiği⁴⁴⁵, “Selsebil” olarak isimlendirilen⁴⁴⁶ ve ancak Allah’a yakın olanların içebileceği bir pınarı bulunan⁴⁴⁷, yüksek divanları olan⁴⁴⁸, altından ırmaklar akan⁴⁴⁹, Adn, Firdevs, Naîm gibi çeşitli kısımları veya mertebeleri bulunan⁴⁵⁰ bir mekândır. Cehennem ise, içerisinde irinli suların içirilmesi⁴⁵¹, etrafının alevden duvarlarla çevrilmesi⁴⁵², insan ve cinlerle doldurulacak olması⁴⁵³, azap günü neredeyse öfkeden çatlayacak duruma gelmesi⁴⁵⁴, yedi kapıya sahip olması⁴⁵⁵ gibi özelliklere sahiptir.

Cennet ve Cehennem ile alakalı olarak kelâmî bağlamda tartışılan ve üzerinde ihtilaf edilen hususlardan biri, Cennet ve Cehennem’in şu anda var olup olmadığıdır. Ehl-i Sünnet mensuplarına göre, Cennet ve Cehennem mahlûktur ve an itibariyle yaratılmış durumdadır.⁴⁵⁶ Mu‘tezile içerisinde iki farklı görüş mevcuttur, Mu‘tezile’den Ebû Ali el-Cübbâî ve Bîşr b. Mu‘temir de Ehl-i Sünnet ile aynı kanıdadır.⁴⁵⁷ Bu görüşü temellendiren naklî argümanlardan biri Hz. Âdem ile Havva kıssası, diğer bir tanesi mazi sigası ile Cennet ve Cehennem’den bahseden âyetlerdir.⁴⁵⁸ Bu delillerin bazı örnekleri şu âyetlerdir:

“*Ey Âdem, sen ve zevcen Cennet’e yerleşin, dilediğinizi yiyin; ancak şu ağaca yaklaşmayın, aksi halde zulmedenlerden olursunuz.*”⁴⁵⁹

“*(Ey îmân edenler), kâfirler için hazırlanmış olan ateşten sakının.*”⁴⁶⁰

“*Rabbinizden gelen mağfîret ve müttakîler için hazırlanmış olan, gökler ve arz*

---

⁴⁴⁴ Nebe’ 78/31.

⁴⁴⁵ Tûr 52/23.

⁴⁴⁶ İnsân 76/18.

⁴⁴⁷ Mutaffifin 83/28.

⁴⁴⁸ Gâşiye 88/13.

⁴⁴⁹ Tevbe 9/72; Nahl 16/31; Kehf 18/31; Ankebût 29/58.

⁴⁵⁰ Şu‘ârâ 26/85; Beyyine 98/8; Kehf 18/107; Mü‘minûn 23/11; Yûnus 10/9; Nahl 16/31.

⁴⁵¹ İbrâhîm 14/16.

⁴⁵² Kehf 18/29.

⁴⁵³ Secde 32/13.

⁴⁵⁴ Mülk 67/8.

⁴⁵⁵ Hicr 15/44.

⁴⁵⁶ Bkz. Beyzâvî, *a.g.e.*, s. 238; Ekmelüddîn Muhammed b. Muhammed el-Bâbertî, *Şerhu akîdeti Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâa: el-Akîdetü’t-Tahâviyye li-Ebî Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî*, thk. Ârif Aytakin, Küveyt: Vizâratü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1989, s. 133; Harpûtî, *a.g.e.*, s. 116; Tefâtânî, *Şerhu’l-Makâsîd*, V, s. 107.

⁴⁵⁷ Cürcânî, *a.g.e.*, III, s. 570;

⁴⁵⁸ Tefâtânî, *Şerhu’l-Makâsîd*, V, 108-109.

⁴⁵⁹ A‘râf, 7/19.

⁴⁶⁰ Âl-i İmrân, 2/131.

genişliğindeki Cennet için çabalayın.”⁴⁶¹

Bazı Mu'tezilî bilginlere göre ise Cennet ve Cehennem kıyâmet günü yaratılacaktır, bu konuda ileri sürdükleri deliller şunlardır: Âhîret hayatının başlayacağı zamana kadar Cennet ve Cehennem'in bir işlevi yoktur, bir şeyin işlevi olmaksızın yaratılması ise faydasız ve abestir.⁴⁶² Diğer yandan Cennet ve Cehennem kıyâmetten önce yaratılsa, “*O'nun vechi dışındaki her şey helak olacaktır.*”⁴⁶³ âyeti gereğince, kıyâmet koptuğunda diğer mahlûkât ile beraber yok olacaktır, böyle bir durumun bâtil olduğu nas ve icma ile belirlenmiştir.⁴⁶⁴ Başka bir delil de şöyle zikredilmektedir: Cennet ve Cehennem şu anda mevcut olsalar, ya bu âlemde ya da başka bir âlemde mahal edineceklerdir. Bu âlemde mekân tutmaları imkânsızdır. Çünkü bu âlemin felekleri delinme gibi bozuluş ifade eden halleri kabul etmez, Cennet ve Cehennem'in bu âlemin unsurlarında bulunduğu fikri ise tenasühe götürür. Cennet ve Cehennem'in başka bir âlemde bulunması ihtimalinin geçersizliğinin sebebi de şudur: Şâyet başka bir âlem olsaydı, onun da (felek âlemi gibi) yuvarlak olması ve bu iki âlem arasında boşluk bulunması iktiza ederdi, bu ise müstahildir.⁴⁶⁵

Bu delillere Ehl-i Sünnet kelâmcıları tarafından bazı açıklamalar getirilmiştir. Cürcânî, her şeyin kıyâmet günü helak olacağını bildiren âyetle alakalı iki farklı izah sunmaktadır: Helak olmaktan kasıt, her şeyin helak olmaya müsait olması, yani potansiyel olarak helak olucu olmasıdır. Yahut Cennet ve Cehennem tamamen yok olmakla değil, cüzlerin dağılması suretiyle helak olacağından yine mevcûdiyetlerini kaybetmeyeceklerdir.⁴⁶⁶ Cennet ve Cehennem'in yaratılmış olduğunu ispat sadedinde ortaya konan bir diğer delil, bunların yaratılmış olmasının aklen muhal değil mümkün kapsamında olmasıdır.⁴⁶⁷ Cennet ve Cehennem'in şu anda var olmalarında bir fayda bulunmadığı itirazına ise şöyle cevap verilmektedir: Cennet, nimet yurdudur. İnsan cinsinden olmasa dahi muvahhit olan ve Allah'ı tespih eden her tür varlık orada iskân edilecektir.⁴⁶⁸ Cennet ve Cehennem'in yaratılmış olmasının hikmeti bu olabilir, yahut

---

⁴⁶¹ Âl-i İmran, 2/133.

⁴⁶² Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd İbnü'l-Hümâm el-Hanefî, *el-Müsâyere fî ilmi'l-keâm ve'l-akâidi't-tevhîdiyyeti'l-münciye fî'l-âhire*, Kâhire: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, 1929, s. 153.

⁴⁶³ Kasas, 28/88.

⁴⁶⁴ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, V, s. 108.

⁴⁶⁵ a. y.

⁴⁶⁶ Cürcânî, *a.g.e.*, III, s. 572.

⁴⁶⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 293.

⁴⁶⁸ İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, s. 155. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de tertemiz eşler, hizmetçi gençler, iri gözlü

bunların kıyâmetten önce yaratılması insanlarca bilinmeyen bir hikmete matuftur. Bu hikmetin bilinmemesi, olmadığı anlamına gelmez; ayrıca Allah mutlak hüküm sahibi olduğundan fiillerinden ve hikmetinden sual olunmaz.⁴⁶⁹

Cennet ve Cehennem'in özellikleri bahsinde bir diğer tartışma konusu, bunların ebedî olup olmayacağıdır. Cehmiyye mezhebi, hem Cennet'in hem de Cehennem'in ebedî olamayacağını savunmaktadır.⁴⁷⁰ Bu mezhebe göre, iyilik ya da kötülük kabilinden olması fark etmeksizin, herkes yaptığının karşılığını gördükten sonra Cennet ve Cehennem yok olacaktır.⁴⁷¹ İslâm geleneğinde Cehmiyye haricindeki gruplar arasında Cennet'in ebedî olduğu konusunda görüş birliği bulunmaktadır.⁴⁷² Cehennem'in sonsuzluğu hakkında ise üç temel yaklaşımdan bahsedilebilir⁴⁷³: mahiyet ve mekân değişikliği ile gerçekleşen ebedîlik (Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf), mâhiyet ve mekân değişimi olmadan ebedîlik (Mu'tezile), Allah'ın iradesine göre şekillenen bir ebedîlik (Ehl-i Sünnet).

Mu'tezile mezhebinden Ebü'l-Hüzeyl, bu konuda en farklı görüşü ortaya koyan isimdir. Onun belirttiğine göre, Cennet ve Cehennem devamlılığını sürdürecektir; fakat içindeki insanların hareketleri fenâya uğrayacak ve ebedîyen hareketsiz kalacaklardır.⁴⁷⁴ Ebü'l-Hüzeyl'in bu görüşle kastettiği şeyin, bir müddet acı veya haz duymanın ardından, insanların bunlara karşı hissizleşmesi olduğu yorumu yapılabilir.⁴⁷⁵ Diğer Mu'tezilî âlimlerin görüşlerinin ise va'd-vaîd ilkesine göre şekillendiğini söylemek mümkündür. Allah Kur'ân-ı Kerîm'in pek çok yerinde Cennet nimetlerinin ve Cehennem azabının ebedî olacağını buyurmuştur, O'nun vaad ettiği şeyler mutlaka gerçekleşecektir, başka bir ifadeyle Allah adaleti gereği mutlaka vaadine göre muamele edecektir. Ayrıca mükâfat veya ceza hak edilen şeylerdir.⁴⁷⁶ Ehl-i Sünnet'in bu konuya Allah'ın mutlaklığı ekseninde yaklaştığı görülmektedir. Buna göre, Allah mutlak kudret ve hüküm sahibi olduğundan dilediği şekilde tasarrufta bulunabilir, O'nun herhangi bir

---

huriler şeklinde bahsedilen, insanlara nimet olarak bahşedilecek varlıkların bulunacağı haber verilmektedir. Bkz. Bakara 2/25; Vâkıa 56/17; Duhân 44/54.

⁴⁶⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 293; İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, s. 155.

⁴⁷⁰ Neseî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 105; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 238.

⁴⁷¹ Neseî, a. y.

⁴⁷² Bekir Topaloğlu, "Cennet", *DİA*, 1993, VII, s. 385-386.

⁴⁷³ Bu tasnif için bkz. Cağfer Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, Bursa: Emin Yayınları, 2008, s. 109-112.

⁴⁷⁴ İbn Hazm, *a.g.e.*, III, s. 142; Eş'ârî, *Makâlât*, s. 339-340.

⁴⁷⁵ Özarlan, *a.g.e.*, s.270.

⁴⁷⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Dinin Temel İlkeleri (el-Muhtasar fi usûli'd-dîn)*, çev. Hulusi Arslan, 2.b., İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017, s. 115.

kısıtlamaya tabi olabileceği kabulü ilahlık özelliği ile bağdaşmamaktadır.

Cehennem'in ebediliğine delalet eden âyetlerden bazıları şunlardır:

*“İnkârcılara ne malları ne çocukları Allah'a karşı bir yarar sağlar. Onlar cehennemliklerdir ve orada ebediyen kalacaklardır.”*⁴⁷⁷

*“Allah erkek ve kadınlardan nifak sahipleri ile kâfirlere, içinde ebedî olarak kalınacak Cehennem ateşini vadetti. Bu onlara yeterli gelir. Allah onlara lanet etmiştir ve onlar için daimi bir azap vardır.”*⁴⁷⁸

Cehennem'in sonlu olduğunu savunanların öne çıkardığı üç adet âyet vardır.⁴⁷⁹ Bu âyetler şunlardır:

*“... Dedi ki: ‘Cehennem, Allah'ın dilediği hariç içerisinde sonsuza dek kalacağınız konaklama yerinizdir.’ Şüphesiz Rabbin Hakîm ve Alîm olandır.”*⁴⁸⁰

*“Bedbaht olanlara gelince, onlar Cehennem'dedirler. Rabbinin dilemesi hariç, gökler ve yeryüzü kaim olduğu müddetçe, orada daimi kalıcıdırlar. Muhakkak Rabbin irade ettiğini dilediği gibi yapandır.”*⁴⁸¹

*“Orada devirler boyu kalacaklardır.”*⁴⁸²

İmam Kurtubî'nin, *el-Câmi*'de bu âyetlere geniş yer ayırdığı görülmektedir. Hûd Sûresi 106. ve 107. âyetlerini tefsîr ederken çok sayıda farklı görüşe temas ettiği gibi bazı kısımlarda kendi kanaatini zikretmiştir. Bu görüşlerden biri, âyetteki istisna edatının (لَا), günahkâr mü'minleri kastetmeye yönelik olduğudur. İman sahiplerinden günahlarının cezasını çekecek olanlar, önce Cehennem'e gönderilir, Allah'ın dilediği süre boyunca orada kaldıktan sonra çıkartılır.⁴⁸³ Başka bir tevil şu şekilde serdedilmiştir: Gökler ve yer kaim oldukça orada devamlı kalmalarından Allah'ın dilediğinin müstesna olmasının anlamı, Allah'ın ateşe emir vermesiyle ateşin onları yiyip tüketmesi, sonra da Allah'ın onları yeniden yaratmasıdır. Kurtubî bu görüşün hususi olarak kâfirler hakkında olduğunu ve istisnanın, ateşin insanları yemesi ve

⁴⁷⁷ Âl-i İmrân 3/116.

⁴⁷⁸ Tevbe 9/68. Keza Cennet'in ebedî olduğuna dair de çok sayıda âyet bulunmaktadır. Bunlardan bazıları için bkz. Bakara 2/25; Nisâ 4/57; Mâide 5/85.

⁴⁷⁹ Bkz. Özarslan, *a.g.e.*, s. 274.

⁴⁸⁰ En'âm 6/128.

⁴⁸¹ Hûd 11/106-107.

⁴⁸² Nebe' 78/23. Konuya ilişkin üzerinde en çok durulan delil olan bu âyetin açıklamalarına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, 3.b., Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987, IV, s. 688-689; Ebü'l-Fidâ İmâmüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dımaşkî eş-Şafîî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmi Muhammed es-Selâme, 2.b., Riyad: Dâru Tîbe, 1999, VIII, s. 305-307; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXXI, s. 15.

⁴⁸³ Kurtubî, *Câmi*', IX, s. 99.

insanların yeniden yaratılması anlamını ifade ettiğini belirlemiştir.⁴⁸⁴ Diğer bir görüşe göre ise Allah'ın dilemesinin istisna tutulması, onun irade etmedeki yetkinliğine vurgu yapmaktadır. Bu açıdan âyetin anlamı, onların Cehennem'de ebeden kalacakları; bununla birlikte Allah'ın onları çıkartmak istemesi halinde, buna gücünün ve kudretinin yeteceği'dir.⁴⁸⁵

Kurtubî, Nebe Sûresi'nde geçen devirler boyu ifadesindeki “ahkâb” (أحقاباً) kelimesinin, hiç kesintiye uğramayacak bir zamana işaret ettiğini söylemektedir; yani bir devir biterken ardından hemen başka bir devir başlayacaktır.⁴⁸⁶ Ebediyet anlamını temin etmek için neden zaman mefhumunu ihtiva eden bir kelime kullanıldığı ise Kurtubî'nin tefsîrinde şöyle açıklanmıştır: Kur'ân, muhataplarının anlayabileceği formda tenzîl edilmiştir. Ahkâb kelimesinin müfredi olan hukub (حقب), o dönemki insanların tasavvurlarında en öteyi karşılayan sözcüktü, bundan dolayı Kur'ân-ı Kerîm'de ebediyet, muhatapların zihin dünyasına muvafık ve onların idrakine müsait bir biçimde aktarılmıştır.⁴⁸⁷

Cennet ve Cehennem'in niteliklerini bildiren hadîsler de mevcuttur. Örneğin bir hadîste, Cennet'in kerîh görülen şeylerle, Cehennem'in ise şehvetler ile kuşatıldığı bildirilmektedir.⁴⁸⁸ Kurtubî kerih görülenlerin, yapması nefse meşakkat veren ve zor gelen işler olduğunu, şehvetlerin ise nefsin isteklerine uyumluluk gösteren ve kendisini yapmaya çağıran haller olduğunu belirtmiştir.⁴⁸⁹

2.3.2. Cennet ve Cehennem Halklarının Özellikleri

Cennet ehlinin vasıflarına dair üzerinde durulacak ilk husus, Cennet'tekilerin Allah'ı görebilir olup olmadıklarıdır, bu mevzu kelâm ilminde “ruyetullah” başlığıyla kritik edilmektedir. İslâm düşüncesinde, insanların âhirette Allah'ı göreceği fikrini benimseyenler bulunduğu gibi bunun imkânsızlığını savunanlar da mevcuttur. Ayrıca her iki kanaati destekleyecek mahiyette naklî argümanlar bulunmakla birlikte, çeşitli aklî deliller de sunulmaktadır. Allah'ın görülemeyeceğine dair aklî delil şöyledir: Ru'yet, gören ile görülenin karşı karşıya gelmesi, birbirlerine görme eyleminin

⁴⁸⁴ Kurtubî, *Câmi'*, IX, s. 100.

⁴⁸⁵ Kurtubî, *Câmi'*, IX, s. 101-102.

⁴⁸⁶ Kurtubî, *Câmi'*, XIX, s. 177.

⁴⁸⁷ Kurtubî, *Câmi'*, XIX, s. 178.

⁴⁸⁸ Müslim, “Cenne”, 1.

⁴⁸⁹ Kurtubî, *Tezkire*, s. 801.

gerçekleşmesine imkân sunacak yakınlıkta bulunması ve aralarında görme ışınlarının varlığını gerektirir; bunlar ise sıfatları itibariyle Allah için imkânsızdır.⁴⁹⁰ Ru'yetullahı müdafaa edenlere göre ise, bir şeyin görülebilmesi, ona yaratılmışlığı atfetmeyi gerektirmez. Görülme ile muhdes olma arasında böyle bir ilişki bulunsaydı, muhdes olan her şeyin görülmesi gerekirdi, aynı şekilde bir varlığın sırf hâdis olma niteliğinden dolayı görülüyor olduğu söylemi, onu gören varlık sayesinde vücûd bulduğu sonucuna götürmektedir. Aklen bir şeyin görülmesinin imkân dâhilinde sayılması için, onun mevcûd olması yeterlidir. Diğer yandan görme, bir çeşit bilme eylemidir, Allah bilinebildiğine göre, görülmesi de caizdir.⁴⁹¹

Mükâfat ehlinin Cennet'te nelerle karşılaşacağı hakkında bilgi veren kutsî bir hadîse göre, Allah salih kulları için –bildirdikleri bir yana- hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve insanoğlundan hiçbirinin kalbinden geçmeyen nimetler hazırladığını buyurmuştur.⁴⁹²

Cennet ehlinin içeceği ve giyeceği hakkında vârid olan bir nakle göre, cennetliklerin içeceği şarap, giyeceği ise ipek olacak, bununla beraber dünyada iken şarap içen âhirette içemeyecek, aynı şekilde dünya hayatında ipek giyen âhirette giyemeyecektir.⁴⁹³

Cennetliklerin vasıflarını konu edinen çok sayıda rivâyetten birine göre ise Cennet'e girecek olan ilk zümre, dolunay gününde ayın parladığı gibi parlayıp ışık saçacaktır.⁴⁹⁴

Gerek âyetlerin gerekse hadislerin sunduğu betimlemelerden hareketle şu yorumu yapmak mümkün hale gelmektedir: Cennet, ödül ve sonsuzluk yurdu olarak, noksanlıklarla dolu dünya yurdunun aksine mütekâmil kılınmıştır, orada görülecek mükâfatların pek çoğu insan idrakini aşacak bir yapıya sahiptir. Bunun yansıması olarak Cehennem de daha önce karşılaşılmamış şiddette azap içerecek ve insanların cezalandırılması açısından kemal noktasına ulaşacaktır. Nitekim Cehennem ahâlisinin ahvâlini aktaran, ayrıca *Tezkire*'de yer alan bir rivâyette Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle

⁴⁹⁰ Nesefî, *Temhîd*, Kâhire: Mektebe'r-Ravzati's-Şerîfe, 2006, s. 64.

⁴⁹¹ Bkz. Eş'arî, *Eş'arî Kelâmı (el-Lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida')*, çev. Kılıç Aslan Mavil, Hikmet Yağlı Mavil, 2.b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2017, s. 77; Bâkîllânî, *Kitâbü't-Temhîd*, thk. Richard J. MacCarthy, Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkıyye, 1957, s. 275; Pezdevî, *a.g.e.*, s. 83.

⁴⁹² Müslim, "Cenne", 2.

⁴⁹³ Nesâî, "Zinet", 79. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de, "(Orada) elbiseleri ipektendir." buyurulmuştur. Bkz. Fâtır 35/33.

⁴⁹⁴ Müslim, "Cenne", 14.

buyurmuştur:

Şüphe yok ki sizin (dünyadaki) ateşiniz, Cehennem ateşinin yetmiş parçasından bir parçadır.(Dünyadaki) ateş su ile iki kez söndürülmemiş olsa, ondan faydalanamazdınız. O ateş, hararetinin kendine iade edilmemesi için muhakkak Allah'a dua eder.⁴⁹⁵

---

⁴⁹⁵ Kurtubî, *Tezkire*, 859; İbn Mâce, “Zühd”, 37.

SONUÇ

İslâm düşüncesinde ilimler, başlangıçta bir bütün halinde iken sonradan ihtiyaçlar ve şartlar doğrultusunda ayrılmış ve gelişimini sürdürmüştür. Bununla birlikte her ilmin keskin çizgilerle birbirinden ayrıldığını söylemek güçtür; ilimler arasında içerik, yöntem veya başka bazı konularda müşterek noktalar yakalamak mümkündür. Bu çalışmanın konusu, bunun örneklerinden biri olarak öne tezahür etmektedir. Çalışmada, tefsîrci kimliğiyle bilinen Kurtubî'nin ortak alan türünden kabul edilebilecek ölüm, ölüm ötesi ve bunlara ilişkin mevzular hakkında telif ettiği eseri incelenmiş ve bir tefsîr âlimi kelâm ilmi açısından değerlendirilmiştir.

Tezin giriş bölümünde İmam Kurtubî'nin biyografisine yer verildikten sonra, ilk bölümde ölüm ve kabir hayatı ele alınmıştır. Kelâm literatüründe ölüm, itikâdî ihtilafa sebebiyet verecek bir yapı arz etmediğinden üzerinde çok fazla durulan hususlardan olmamıştır. Ölümün, gerçekleşip gerçekleşmeyeceği tartışmaya açık bir mahiyete sahip olmayışı bunun sebeplerinden biridir, zira ölümün her fert için mutlak sûretle gerçekleşeceği vakıa yoluyla sabittir. Kur'ân-ı Kerîm'de ölüm, zamanının şaşmaması, dünya hayatından âhîret hayatına geçiş vasıtası olması, insana büyük acı vermesi gibi özellikleriyle ele alınmaktadır, kelâm ilminde de genel itibariyle âyetlerin sunduğu tasvirlerden hareketle değerlendirilmektedir. Kurtubî'nin ölüm bahsinde kelâmî tavrından belli ölçüde ayrılarak hadîslerden mümkün mertebe istifade ettiği ve Tezkire'de ölümü ayrıntılı şekilde işlediği görülmektedir. Bu doğrultuda çalışmada ölüm; ölüm öncesi, ölüm evresi ve ölüm sonrası şeklinde tasnif edilmiştir.

Birinci bölümün ikinci kısmı kabir hayatıyla ilgili konulara ayrılmıştır. Kişinin kabre konulmasını takiben meydana gelecek durumların sıralamasına uygun olarak bu başlık, kabre girişin ilk anında yaşanacaklar, kabir sorgusu ve kabir azabı şeklinde detaylandırılmıştır. Kabir sorgusu kelâmî anlamda ihtilaf konusu olmamakla birlikte, sorgu sürecini betimleyen çok sayıda ve birbirinden farklı içeriğe sahip rivâyet mevcuttur, Kurtubî de hadîslerden hareketle sorgu sürecine fazlaca yer vermiştir. Buna göre, insanın dünya hayatındaki yaşam süresi dolup son nefesini verme anı geldiğinde, imtihan tamamlanmış olacak ve kişi o ana kadarki îmân ve amel durumuna göre bir hükme tabî tutulacak, ölüm sonrasında görülecek tüm aşamalarda da bu hüküm geçerli olacaktır. Kabir bahsinde, üzerinde tartışılan husus kabir azabıdır. Kabirde azabın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği hususu, ilgili âyetlerin delâletleri ve hadîslerin muhtevası, aklen imkân dâhilinde olup olmadığı, kabirde karşılaşılabilecek muhtemel bir azabın Cehennem'de verilecek cezaya etki edip etmeyeceği vb. açılardan değerlendirilmiş ve azap bazıları tarafından benimsendiği gibi bazıları tarafından reddedilmiştir. Kurtubî kabir azabının hak olduğunu şiddetli biçimde savunanlardandır. Ayrıca Kurtubî'nin, daha önce bahsedilen tutumundan farklı olarak, kabir azabının hak olduğunu ispatlamak adına istidlale başvurduğu görülmektedir. Azâbın ma'kûl olmadığı yönünde itirazda bulunanlara farklı aklî açıklamalar getirmekte ve –Sünnî kelâmcılara benzer şekilde- Allah'ın mutlak oluşunu vurgulamaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Kurtubî'nin fiten/melâhim ve kıyâmet alâmetleri hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Fiten/melâhim, bir arada kullanılarak özel bir başlık halini almıştır ve toplumda baş göstermiş veya gösterecek her tür kargaşa ve düzensizliği ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Müstakil anlamlarıyla ilgili farklı

kanaatler bulunan bu kavramların birbirlerine nispetle değerlendirilmeleri halinde fitenin daha genel bir anlam alanına tekabül ettiğini, melâhimin ise daha ziyade şavaş, çarpışma türü olaylar için kullanıldığını söylemek mümkündür. Kurtubî çoğunlukla tercih edilen bu sınıflandırmaya bir farklılık getirmiş; fiteni yakın gelecekte, melâhimi de uzak gelecekte vuku bulacak hâdiselere hasretmiştir. Daha geniş kapsamlı olduğu ifade edilen fiten, İslâm tarihinde cereyan eden ilk karışıklıklardan itibaren incelenmiş ve fiten nevinden olayların tarihsel çerçevesi çizilmiştir. Daha sonra fiten başlığına ilişkin bazı hususlara değinilmiş ve melâhim kapsamındaki durumlar ile devam edilmiştir. Fiten/melâhim arasındaki ayırım İslâm literatüründe net olmadığından, tamamiyle Tezkire'deki tertip esas alınmıştır.

Eşrâtü's-saat, ikinci bölümün ikinci kısmını teşkil etmektedir. Kıyâmetten önce müşahede edilecek bazı olayların, kıyâmetin yaklaştığına işaret ettiği âyet ve hâdislerle bilinmektedir. Genellikle büyük alâmetler-küçük alâmetler olarak sınıflandırılan bu olaylar, Kurtubî tarafından hem âyetler hem hadîsler kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada kıyâmet alâmetlerinin fiten/melâhim ile aynı bölüm içerisinde verilmesinin sebebi, ölümden önceki sürece ait olma noktasındaki otaklıklarıdır; buna karşın çalışmada ölümden sonra ele alınması ise, bireysel bazda ölümün daha önce gerçekleşecek olması dolayısıyla. Yani fiten/melâhim ve eşrâtü's-saat'in önceliği kıyâmet bağlamında ve o dönemde yaşayan insanlar için geçerlidir. Bunun haricindeki herhangi bir fert için önce ölüm, sonra kabir hayatı, devamında diğer aşamalar meydana gelecektir. Diğer yandan ölüm ve kabir hayatının bireysel, fiten/melâhim ve eşrâtü's-saat'in ise toplumsal olma açısından müşterek olduğu göze çarpmaktadır.

Kıyâmetin kopma anı ve o anda meydana gelecekler, çalışmanın üçüncü bölümünde işlenmiştir. Kıyâmet, Sûr isimli boruya üfürülmesi sûretiyle kopacak, dünyanın doğal dengesinde bozulmalar görülecek, tüm insanlar dehşetli bir kıyâmet süreci yaşadktan sonra yok olacak, bu yok oluşun ardından bir müddet geçmesiyle Sûr'a ikinci kez üflenecek ve böylelikle insanlar kabirlerinden kalkacaktır. İkinci kez Sûr'a üflenmesi ve akabinde vaki olacak tüm durumlar ise âhiretin bir parçası olarak çalışmada yer bulmuştur.

Âhiret halleri, tezin son kısmını oluşturmaktadır. Bu haller insanların diriltilip kabirlerinden kaldırılmaları, mahşerde toplanmaları, burada sorgulanmaları, nihai hükümlerinin verilmesi ve son olarak Cennet veya Cehennem'e gönderilmeleridir. Dirilişin cismânî mi rûhânî mi olacağı, gerek kelâmcılar içerisinde gerek kelâmcılar ile filozoflar arasında tartışılmıştır. Kurtubî'nin bu tartışmalara Tezkire'de pek fazla değinmediği görülmektedir. Fakat ba's hakkında yer verdiklerinden hareketle, onun hem cismânî hem de rûhânî bir diriliş anlayışına sahip olduğu çıkarımı yapılabilmektedir. Dirilmeyi takiben insanlar mahşer yerinde toplanacak ve burada hesaba çekileceklerdir. Kurtubî'nin sıralamasına göre, kabirlerinden kalkan insanlar susuzluk hissedeceğinden ilk önce havzdan su içecekler, akabinde mîzân isimli bir çeşit tartıyla herkesin amelleri tartılacak, sonrasında amel defterleri dağıtılacak ve sırat denen köprüyle âhirete doğru geçiş sağlanacaktır. Kelâm literatürünün ihtilafli meselelerinden biri olan şefaate, Tezkire'de sıratın geçiş bağlamında temas edilmiştir. Buna göre şefaate, insanların sıratın geçip geçemeyeceğini belirleyen bir faktördür; şefaate gören insanlar sıratın geçebilecek, şefaatten pay alamayanlar ise sıratın geçemeyerek Cehennem'e düşeceklerdir. Çalışmada Cennet/ Cehennem bahsi, bu mekânlara ve

içerisinde bulunanların niteliklerine göre kısımlandırılmıştır. Cennet/Cehennem'e dair tartışma getiren hususlar, bunların şu anda mevcut olup olmadıkları, varlıklarının ebediyen sürüp sürmeyeceği ve Cennet'e mü'minler tarafından Allah'ın görülüp görülemeyeceğidir. Kurtubî, Cennet/Cehennem konularında Sünnî kelâmcılarla benzer deliller getirmektedir. Örneğin Cennet/Cehennem'in ebedîliği meselesinde, ilgili âyetler Câmî'de detaylı biçimde tefsîr edilmiş, farklı vecihlerle görüşler temellendirilmiştir.

Sonuç olarak İmam Kurtubî; yaygın tasnife göre kelâm ilminin üç aslından birini teşkil eden sem'îyyâtı detaylı bir biçimde işlemiş, kelâmcılar tarafından üzerinde durulmayan pek çok ayrıntı üzerinde durmakla ve tefsîrci kimliğinin gereği olarak rivâyet merkezli bir anlatım metodu kullanmakla kelâmcılardan farklılık sergilemiş, bununla birlikte –kelâmın yerleşik aklî çıkarım metodları ile birebir benzerlik göstermese dahi- kelâmî olarak değerlendirilebilecek özgün yorumlarda bulunmuştur (şehâdet âlemin kıstaslarına muhalif bazı hususlarda cem' sadedinde açıklamalar yapması, diğer bazı konularda ise Allah'ın mutlak kudretine ve mezkûr muhalefetin aklî hüküm olarak mümkün olduğuna vurgu yapması gibi). Bu bağlamda çalışmanın, hem kelâmın gaybî yönüne dair ayrıntılı bir tasvir sunmak hem de bir tefsîr âliminin itikâdî/kelâmî kimliğini ortaya çıkarmak bakımından katkı sağladığını söylemek mümkün görünmektedir.

KAYNAKÇA

- ABDÜLBÂKÎ Muhammed Fuâd, *el-Mu‘cemü’l-Müfehres li elfâzi’l-Kur‘âni’l-Kerîm*, 10. b., Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 2015.
- ABDÜLCEBBÂR, Ebü’l-Hasan Kâdı’l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, II, çev. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- ABDÜLCEBBÂR, Dinin Temel İlkeleri (el-Muhtasar fi usûli’d-dîn), çev. Hulusi Arslan, 2.b., İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- ADIGÜZEL Adnan, “12. Yüzyıl Sonlarında Eyyübîler-Muvahhitler Devleti İlişkileri”, *JILSES*, C. 3, S. 2, 2017, ss. 218-225.
- ALÎ Cevâd, *el-Mehdi’l-Muntazar ‘inde’s-Şi‘ati’l-İsney ‘Aşeriyye*, çev. Ebü’l-Îd Dûdû, 2.b., Köln: Menşûrâtü’l-Cemel, 2007.
- ALTIKULAÇ Tayyar, “Kurtubî”, *DİA*, XXVI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000, s. 455-457.
- APAK Âdem, “Hz. Osman’ın Halîfeliği Döneminde Meydana Gelen Siyâsî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Usûl: İslâm Araştırmaları*, S. 4, 2005, s. 157-170.
- el-ARNAVUT Abdülkâdir, “Mukaddime”, *et-Tizkâr fi efdali’l-ekzâr*, mlf. Kurtubî, 3.b., Beyrut: Mektebetü Dâri’l-Beyân, 1987.
- el-BÂBERTÎ Ekmelüddîn Muhammed b. Muhammed, *Şerhu akîdeti Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâ‘a: el-Akîdetü’t-Tahâviyye li Ebî Ca‘fer Ahmd b. Muhammed b. Selâme et-Tehânevî*, thk. Ârif Aytekin, Küveyt: Vizârâtü’l-Evkâd ve’Şu‘ûni’l-İslâmiyye, 1989.
- BAGÇECİ Muhittin, “İnsanın Mahiyeti ve Ruhı”, *Bilimname*, 2(2005), s. 33-50.
- el-BAĞDÂDÎ Ebü Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdi el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2002.
- el-BAĞDÂDÎ Ebü Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir et-Temîmî, *Usûlü’d-dîn*, İstanbul: Devlet Matbbası, 1928.
- el-BÂKİLLÂNÎ Ebü Bekr Muhammed b. et-Tayyib b., *Kitâbü’t-Temhîd*, thk. Richard J. MacCarthy, Beyrut: el-Mektebetü’s-Şarkıyye, 1957.
- el-BÂKİLLÂNÎ, *el-İnsâf fimâ yecibü itikâdühu velâ yecüzü’l-cehlü bihi*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî, 2.b., Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, 2000.

- BAYRAM İbrâhîm, “Zeydiyye Fırkasının Mehdîlik Anlayışı”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, S. 10, 2017, 353-388.
- BEBEK Âdil, “Mâtürîdî’nin Kelâm Sisteminde Âhret İnancı”, *M.Ü.İ.F.D.*, S. 19, 2000, s. 5-41.
- BEBEK, “Sûr”, *DİA*, XXXVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009, s. 533-534.
- el-BEDR Abdü’l-Hasan b. Abdillâh el-‘İbâd, *Akîdetü Ehli’s-Sünne ve’l-Eser fi’l-Mehdi’l-Muntazar*, Medine: Mecelletü’l-Câmi’ati’l-İslâmiyye, 1969.
- BEL‘AM Miftah Senûsî, *el-Kurtubî: Hayâtuhû, âsârühû’l-İlmiyye ve menhecuhû fi’t-tefsîr*, Bingazi: Dâru’l-Kütübî’l-Vataniyye, 1998.
- BEYAZÎZÂDE Ahmed Efendi, *İmâm-ı ‘Azam’ın İtikâdî Görüşleri (el-Usûlü’l-Münifeli’l-imam Ebî Hanîfe)*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- el-BEYZÂVÎ Kâdî Ebû Saîd Abdillâh b. Ömer Muhammed, *Tavâli’u’l-Envâr [min metâli’i’l-enzâr]: Kelâm Metafiziği*, nşr. ve çev. İlyas Çelebi, Mahmut Çınar, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- el-BEZZÂR Ebû Bekr Ahmed b. Ömer b. Abdülhâlik el-Atekî, *el-Bahru’z-zehhâr (Müsnedü’l-Bezzâr)*, IX, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah, Medine: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 2009.
- BİLMEN Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsîri*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- BUHÂRÎ Muhammed b. İsmâil Ebû Abdillâh el-Ca‘fî, *el-Câmi’u’l-müsnedü’s-sahîhu’l-muhtasar min umûr-i rasûlillâh sallallâhu aleyhi ve sellem*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru’n-Necât, 2001.
- BULUT Zübeyir, “Tûsî’nin Filozof ve Kelâmcı Olarak Savunduğu İki Farklı Haşır Anlayışı”, *KADER*, C. 15, S. 2, 2017, s. 283-302.
- CERRAHOĞLU İsmail, *Tefsîr Tarihi*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1988.
- el-CEVHERÎ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü’l-luga ve sıhâhü’l-‘Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attar, 4.b., Beyrut: Dâru’l-İlmi’l-Melâyîn, 1990.
- el-CÜNDÎ Fethi b. Fethi, *Muhtasarü Tezkireti’l-Kurtubî*, Riyad: Dâru’l-Âsime, 1997.
- CÜRCÂNÎ Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyîd Şerîf el-Hanefî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

- el-CÜVEYNÎ İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâi en-Nisâbüri, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti 'i'l-edille fi usûli'l-itikâd*, thk. Ahmed Abdürrahîm, Tevfik Ali Vehbe, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.
- ÇELEBÎ İlyas, "İslâm Kaynaklarında Fiten, Melâhim ve Herc İnançları", *M.Ü.İ.F.D.*, S. 11-12, 1997, s. 151-196.
- ÇELEBÎ, "Fiten ve Melâhim", *DİA*, XIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996, s. 149-153.
- ed-DÂNÎ Osmân b. Saîd b. Osmân Ebû Amr, *es-Sünenü'l-Vâride fi'l-Fiten ve Gavâilihâ ve's-Saat ve Eşrâtuhâ*, thk. Rızâullah b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûri, Riyad: Dâru'l-Âsime, 1995
- ed-DÂVÛDÎ Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.s.
- EBÛ DÂVÛD Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk b. Beşîr b. Şedâd b. Amr el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Mecîdüddîn Abdülhamîd, Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, t.s.
- EBÛ NUAYM Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, II, Mısır: Matbaatü's-sa'âde, 1974.
- ERYARSOY Beşîr, *İmam Kurtubî: Hayatı, Eserleri, Tefsîri ve Tesiri*, 3.b., İstanbul: Bürûc Yayınları, 2005.
- el-EŞ'ÂRÎ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-müsallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- el-EŞ'ÂRÎ, *Eş'ârî Kelâmı (el-Lüma'fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida')*, çev. Kılıç Arslan Mavil, Hikmet Yağlı Mavil, 2.b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- el-EŞ'ÂRÎ, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, thk. Abbâs Sabbâğ, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1994.
- EŞBÂH Yûsuf, *Târîhü'l-Endelüs fi 'ahdi'l-Murâbitîn*, 2.b., Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1996.
- FIĞLALI Ethem Rûhi, "Hüseyin", *DİA*, XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998.
- FIĞLALI, "Mesîh ve Mehdi İnanç Üzerine (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)", *A.Ü.İ.F.D.*, S. 25, 1981, s. 179-214.
- FÛDE Saîd Abdüllatîf, *eş-Şerhu'l-kebîr 'ale'l-'Akîdeti't-Tahâviyye*, Beyrut: Dâru'z-

Zehâir, 2014.

el-FÎRÛZÂBÂDÎ Mecidüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb, *el- Kâmûsü'l-Muhît*, 8.b., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle , 2005.

GAZÂLÎ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *Ölüm ve Ötesi*, çev. Ali Arslan, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2013.

GAZÂLÎ, *ed-Durretü'l-Fâhire fi keşfi ulûmi'l-âhire*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Ata', Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1987.

GAZÂLÎ, *Tehâfütü'l-Felâsife*, 8.b., Kahire: Dâru'l-Meârif, 1972.

GEZER Arif, "Endülüs'lü Müfessir Kurtubî, Dönemi ve Şöhret Bulma Süreci", *İSTEM*, S. 14, 2009, s. 335-352.

GÛRKAN Sâlime Leyla, "Ölüm", *DİA*, XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007, s. 32-34.

el-HÂKİM Ebû Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdillan en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990.

HAKKI İzmirli İsmâil, "Mehdî Meselesi", sadeleştiren: Ali Duman, *Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C.3, S.6, 2010, s. 339-346.

el-HALÎMÎ Ebû Abdillan Hüseyin b. Hasan b. Muhammed b. Halîm, *el-Minhâc fi şua'bi'l-îmân*, thk. Hilmi Muhammed Fevde, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.

el-HANZALÎ Ebû Abdirrahmân Abdillan b. Mübârek, *ez-Zühd ve'r-Rekâik*, thk. Habîbürrahmân el-'Azamî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, t.s.

HARPÛTÎ Abdüllatîf, *Tenkîhu'l-keâm fi akâidi ehli'l-İslâm*, İstanbul: Necm-i İstiklal Matbaası, 1912.

HENNÂD b. es-SERÎ Ebü's-Serî Hennâd b. es-Serî b. Mus'ab b. Ebî Bekr Şibr b. Sa'fuk b. Amr b. Zûrâre Ades b. Zeyd et-Temîmî ed-Dârimî el-Kûfi, *ez-Zühd*, thk. Abdürrahmân Abdü'l-Cebbâr el-Füreyvât, *ez-Zühd*, Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1986.

İBN ABDİLBERR Yûsuf b. Abdillan b. Muhammed b. Abdilberr b. Âsım en-Nemerî el-Kurtubî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvattâ' mine'l-Meânî ve'l-Mesânid*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Ulvî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, Kuveyt: Vizâratu Umûmi'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmîyye, 1967.

İBN EBÎ ŞERÎF Ebü'l-Meâlî Kemâlüddîn Muhammed b. Muhammed, *Kitâbü'l-Müsâmere fi şerhi'l-Müsâyere* (Kemâlüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd İbnü'l-Hümâm'ın *Kitâbü'l-Müsâyere fi'l-akâidi'l-münciyefi'l-âhire*'si ve Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboga'nın *Hâşiye*

ale'l-Müsâmere'si ile birlikte), II, 2.b., Mısır: Matbaatü's-Sa'âde, 1928.

İBN EBÎ ŞEYBE Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *Kitâbü'l-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1988.

İBN EBÎ YA'LÂ Ebü'l-Hüseyin İbn Ebî Ya'lâ Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid Fikî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.s.

İBN FERHÛN Ebû Muhammed Bedrüddîn Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Ferhûn el- Ya'merî, *ed-Dîbâcû'l-müzheb fi ma'rifeti 'ayân-i ulemâ'i'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr, Kahire: Dâru't-Türâs, t.s.

İBN FÛREK Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbüri, *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'ârî, İmâmü Ehli's-sünne*, thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2005.

İBN HAZM Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, çev. Halil İbrâhîm Bulut, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

İBN HİBBÂN İbn Ahmed b. Hibbân b. Mu'âz b. Ma'bed et-Temîmî Ebû Hâtîm ed-Dârimî el-Büstâ, *el-İhsân fi takrîbi sahihi İbn Hibbân*, thk. Şu'ayb el-Arnâvut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.

İBNÛ'L-HÛMÂM Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd el-Hanefî, *el-Müsâyere fi 'ilmi'l-keâm ve'l-akâidi't-tevhîdiyyeti'l-münciye fi'l-âhire*, Kahire: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, 1929.

İBN KAYYİM Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *Kitabü'r-Rûh*, thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî, Mekke: Dâru'l-Âlemi'l-Fevâid, t.s.

İBN KESÎR Ebü'l-Fidâ İmâmüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dimaşkî eş-Şafîî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Sâmi Muhammed es-Selâme, 2.b., Riyad: Dâru Tîbe, 1999.

İBN MÂCE Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.s.

İBN MANZÛR Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî el-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab*, 2.b., Kahire: Dâru'l-meârif, t.s.

İBN MİSKEVEYH Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-Ahlâk ve Tathîru'l-'Arâk*, thk. İbnü'l-Hatîb, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, t.s.

- İBN RÂHEVEYH Ebû Ya‘kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzâlî el-Mervezî, *el-İmâm İshâk b. Râheveyh, İbrâhîm b. Mahled el-Hanzâlî el-Mervezî, nezîlü Nisâbûr ve kitâbühü'l-Müsned*, thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî, Medine: Mektebetü'l-İmân, 1990.
- İBN SÎNÂ Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ, *el-Adhaviyye fi'l-meâd*, thk. Hasan ‘Âsî, Tahran: Şem-i Tebrîzî, 1910.
- İBRÂHÎM Sâdık b. Muhammed, “el-Ta‘rîf bi ‘asri'l-müellif ve eserühâ aleyh”, *Kitâbü't-Tezkire bi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*, mlf. Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh b. el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelüsî el-Kurtubî. Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 2000.
- İBRÂHÎM, *el-Müntekâ min Kitâbi't-Tezkire bi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*, Riyad: Mektebetü'l-Minhâc, 2005.
- el-İSFAHÂNÎ Ebû'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed Râgıb, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur‘ân*, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1991.
- KARADAŞ Cağfer, *İslâm Düşüncesinde Âhiret*, Bursa: Emin Yayınları, 2008.
- el-KEVSERÎ Muhammed Zâhid, *Nüzûl-i İsâ (aleyhisselam) Meselesi*, çev. Abdülkadir Yılmaz, İstanbul: Rihle Kitap, 2011.
- KILAVUZ Ahmet Saim, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, 28. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- KILAVUZ, İmân-Küfür Sınırı: Tekfir Meselesi, 8.b., İstanbul: Marifet Yayınları, 2016.
- KOLOĞLU Orhan Şener, “Mutezile Kelâmında Yeniden Yaratma”, *Usûl: İslâm Araştırmaları*, C. 27, S. 1, 2008, s. 7-40.
- KOTKU Mehmet Zaid, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, İstanbul: Gündoğdu Matbaası, 1982.
- el-KURTUBÎ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh b. el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelüsî, *el-Câmi‘ li ahkâmi'l-Kur‘ân ve'l-mübeyyin limâ tezammenehû mine's-sünne ve âyi'l-furkân*, neş. Hişâm Semir el-Buhârî, Riyad: Dâru Alemlî'l-Kütüb, 2003.
- el-KURTUBÎ, *Kitâbü't-Tezkire bi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*, thk. Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm, Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 2000.
- el-MAKDÎSÎ Hasan b. Ebî Bekr, *Gâyetü'l-Merâm fi şerhi Bahri'l-keâm*, thk. Abdullâh Muhammed Abdullâh İsmâil, Muhammed es-Seyyîd Ahmed Şihâte, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2011.
- el-MAKDÎSÎ Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir, *Kitâbü'l-Bed‘ ve't-târîh*, thk. Cemet Huart, Beyrut: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, t.s.

- el-MAKKÂRÎ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî et-Tilimsânî el-Fâsî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-râtib ve zikru vezîrihâ lisânü'd-dîn İbni'l-Hatîb*, II, 2.b., Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- el-MÂTÜRÎDÎ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2002.
- el-MÂTÜRÎDÎ, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu, XIV, İstanbul: Mîzân Yayınevi, 2007.
- el-MÂTÜRÎDÎ, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, nşr. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî, Katar: Nefekatü's-Şuûni'd-Dîniyye, t.s.
- MÜSLİM İbnü'l-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *el-Müsnedü's-sahîhü'l-muhtasar bi nakli'l-adl 'ani'l-adl ilâ rasûlillâh sallallâhu aleyhi ve sellem*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, t.s.
- NESÂÎ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Ali el-Horâsânî, *el-Müctebâ mine's-sünen*, thk. Abdü'l-Fettâh Ebû Gudde, Halep: Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1986.
- en-NESEFÎ Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid, *Bahru'l-keîâm*, nşr. Velîyüddîn Muhammed Sâlih el-Ferfur, 2.b., Dımaşk: Mektebetü dâri'l-ferfûr, 2000.
- en-NESEFÎ, *et-Temhîd li kavâ'idi't-tevhîd*, thk. Muhammed Abdürrahmân eş-Şâğûl, Kahire: Mektebe'r-Ravzati's-Şerîfe, 2006.
- en-NESEFÎ, *Tebsiratü'l-edille fî usûli'dîn*, nşr. Claude Salame, Dımaşk: Insitut Français de Damas, 1993.
- OĞUZ Ahmet, *Kurtubi'nin et-Tezkire Adlı Eseri Bağlamında Kabir Hayatı ile İlgili Hadislerin İncelenmesi (Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- OKUYAN Mehmet, *Kur'ân'a Göre Kabir Azabı*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2018.
- ÖDEMİŞ Mehmet, "Tartışmalı Bir Akîde Problemi Olarak Kabir Azabı", *K.S.Ü.İ.F.D.*, S. 30, 2017, s. 503-567.
- ÖZARSLAN Selim, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, 2.b., Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013.
- el-PEZDEVÎ Sadrulislâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss, tlk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003.

- er-RÂZÎ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 2.b., Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabî, 1999.
- er-RÂZÎ, *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe (el-Muhassal)*, nşr. ve çev. Eşref Altaş, İstanbul: Klasik Yayınları 2019.
- SABRÎ Mustafa, *Mevkifü'l-akl ve'l-ilim ve'l-âlem min Rabbi'l-âlemîn ve ibâdihi'l-mürselîn*, IV, 2.b., Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1981.
- es-SÂBÛNÎ Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr el-Buhârî, *el-Kifâye fi'l-Hidâye*, thk. Muhammed Arûcî, Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2013.
- es-SÂBÛNÎ, *Kitâbü'l-Bidâye mine'l-kifâye fi'l-hidâye fi usûli'd-dîn*, thk. Fethullah Huleyf, Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1979
- es-SAFFÂR Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâil el-Buhârî, *Telhîsu'l-edille li kavâ'idi't-tevhîd*, thk. Angelika Brodersen, Beyrut: el-M'ahedü'l-'Almânî li'l-Ebhâsi'ş-Şarkıyye, 2011.
- SELMÂN Hasan Mahmud, *el-İmâmü'l-Kurtubî şeyhu eimmeti'l-müfessirîn*, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1993.
- es-SEMERKANDÎ Ebü'l-Kâsım İshâk b. Muhammed el-Hakîm, *es-Sevâdü'l-a'zâm*, çev. Talha Hakan Alp, İstanbul: Yasin Yayınevi, 2007.
- es-SUYÛTÎ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976.
- es-SUYÛTÎ, *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-Me'sûr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.s.
- es-SUYÛTÎ, *el-Büdûru's-sâfire fi ahvâli'l-âhire*, thk. Ebû Abdullah Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfiî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- eş-ŞA'RÂNÎ Abdülvehhâb b. Ahmed, *Ölüm, Kıyâmet, Âhiret ve Âhir Zaman Alâmetleri (Muhtasaru Tezkireti'l-Kurtubî)*, çev. Halil Günaydın, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1980.
- eş-ŞA'RÂNÎ, *el-Yevâkıt ve'l-Cevâhir fi beyâni akâdi'l-kebîr*, thk. Muhammed b. Muhammed, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, t.s.
- eş-ŞEHRİSTÂNÎ Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, 3.b., Beyrut: Dâru'l-Ma'rife. 1993.
- TABERÂNÎ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb Ebü'l-Kâsım, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 2.b., Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, t.s.

- et-TABERÎ Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib Ebû Ca'fer, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 2.b., Beyrut: Dâru't-Türâs, 1967.
- et-TABERÎ, Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- et-TAYÂLİSÎ Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârid el-Basrî, *Müsnedü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire: Dâru'l-Hicr, 1999.
- et-TEFTÂZÂNÎ Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh Sa'duddîn, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdürrahmân Amîra, 3.b., Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- et-TEFTÂZÂNÎ, *Şerhu'l-Akâid*, çev. Talha Hakan Alp, 3.b., İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- TİRMİZÎ Muhammed b. İsâ b. Sevra b. Mûsâ b. ed-Dahhâk, *el-Câmi'ul-kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- et-TEMİMÎ Seyf b. Ömer el-Esedî, *el-Fitne ve vak'atü'l-Cemel*, thk. Ahmed Râtîb 'Umûş, 7.b., Kahire: Dâru'n-Nefâis, 1993.
- TOPRAK Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)*, 10.b., Konya: Tekin Kitabevi, 2017.
- TOPRAK, "Münker ve Nekir", *DİA*, XXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006, s. 14-15.
- TOPRAK, "Haşir", *DİA*, XVI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997, s. 416-417.
- TOPRAK, "Mîzân", *DİA*, XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2005, s. 211-212.
- TOPALOĞLU Bekir, ÇELEBÎ, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İSÂM Yayınları, 2015.
- TOPALOĞLU, "Cennet", *DİA*, VII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993, s. 376-386.
- WAARDENBURG Jacques, "Mesih", *DİA*, XXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, s. 306-309.
- YAVUZ Yusuf Şevki, "Rûh", *DİA*, XXXV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008, s. 187-192.
- el-YEMÂNÎ Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi el-Humeyrî, *el-Musannef*, thk. Habîbü'r-Rahmân el-'Azamî, 2.b., Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983.

ez-ZEHEBÎ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-'âlâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1990.

ZELAT Mahmut Kasabî, *el-Kurtubî ve menhecuhû fi't-tefsîr*, Beyrut: el-Merkezü'l-Arabî li's-Sekâfe ve'l-Ulûm, t.s.

ez-ZEMAHŞERÎ Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed, *el-Fâik fi Garîbi'l-Hadîs*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, 2.b., Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.s.

ez-ZEMAHŞERÎ, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl*, 3.b., Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.

ez-ZİRİKLÎ Hayruddîn b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Fâris, *Kâmûsü terâcim li- eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn (el-'Alâm)*, 15.b., Beyrut: Dâru'l-İlim, 2002.